GORCUMSE MONUMENTENREEKS

'NIET UIT ZUCHT TOT PRAALVERTOON OF WEELDE'

Zes eeuwen stadhuizen in Gorcum

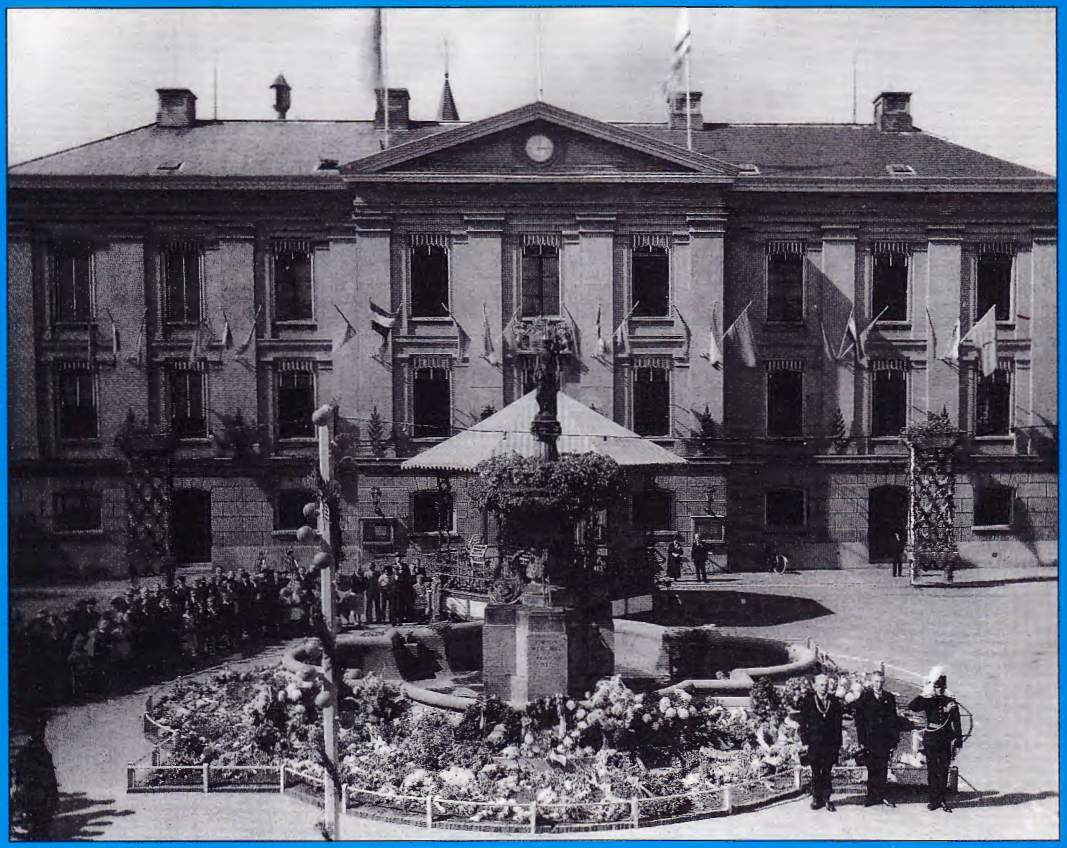

GORCUMSE MONUMENTENREEKS

'NIET UIT ZUCHT TOT PRAALVERTOON OF WEELDE'

Zes eeuwen stadhuizen in Gorcum

Tineke Cerutti-Uijen

Foto omslag: Stadhuis met Wilhelminafontein en muziektent. Bloemenhulde van de burgerij t.g.v. het 40-jarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina in 1938.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Cerutti-Uijen, Tineke

'Niet uit zucht tot praalvertoon of weelde': zes eeuwen stadhuizen in Gorcum / Tineke Cerutti-Uijen - Gorinchem: Stichting Merewade - Ill. - (Gorcumse Monumentenreeks; 3) Met lit. opg.

ISBN 90-70544-10-5

Trefw.: stadhuizen; Gorinchem; geschiedenis.

© 1995 Stichting Merewade, Gorinchem

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

INHOUD

	pag.
Voorwoord	4
Inleiding	5
- Gorcum een stad	5
- Stedelijk bestuur	6
Een stadhuis aan de Hoogstraat	7
Het stadhuis aan de Grote Markt	7
- Vleeshuis, stadhuis en waag op het Merctvelt	7
- Hoe zag het stadhuis er uit?	7
- Paspoorthuisje	9
Tijden van voorspoed	11
- Uitbreiding van stad en stadhuis	11
- Een 'deftig entree'?	13
- Gebruik rond 1600	14
Niet iedere verbouwing is een verbetering	16
- Verbouwingen	16
- Gorcum rond 1800	16
- Ruimtegebrek	18
- Bouwvalligheid: de fout van 1806 wordt zichtbaar	19
- De gemeenteraad aarzelt	21
- 'De ziekelijke vereering van oude dingen'	21
Een nieuw stadhuis aan de Grote Markt	24
- Een prijsvraag met zestien inzendingen	24
- Een ander plan wordt gekozen	26
- 'Niet uit zucht tot praalvertoon of weelde'	27
- 'Het zamengestelde raderwerk der gemeenteadministratie'	28
- Toch 'dure nieuwe vertimmeringen'	30
- 'Aan het gebouw is toch niet veel te verknoeien'	31
- Intermezzo: de grote verbouwing 1975 - 1978	32
Het stadhuis de binnenstad uit	35
- 'Een zwart gat'	35
- Nieuwbouw in de Kom	36
Nieuwe functies voor het oude stadhuis	40
- De identiteit van de stad	41
- 'Gorcums Museum, voorheen stadhuis'	41
Bibliografie en verantwoording	44

VOORWOORD

Toen het bestuur van de Stichting Merewade in het najaar van 1994 op zoek ging naar een auteur voor het deel over de stadhuizen van Gorcum, kwam men bij mij terecht. Ik 'heb' inderdaad iets met het Gorcumse stadhuis. Niet alleen woon ik ernaast, ik ben er ook mee verbonden doordat mijn man gemeentesecretaris is. Bovendien ben ik in de zes jaar dat ik daar nu woon, gehecht geraakt aan de plek: de Grote Markt met die onnederlandse fontein voor dat met wingerd overdekte stadhuis, dat als een Januskop naar twee kanten tegelijk kijkt en twee pleinen domineert. Het mag dan niet 'uit praalvertoon' gebouwd zijn, het staat daar met zijn hoge, brede gevels als een monument van burgertrots, wat stadhuizen ook behoren te zijn. En dat blijft het, ook nu het een nieuwe bestemming heeft.

Over de oude stadhuizen van Gorcum - want er waren er meer - is niet zoveel geschreven. De oude Gorcumse geschiedschrijvers behandelen ze kort, van recenter datum zijn er enkele kranteartikelen en de rijksbeschrijving van de monumenten in de Alblasserwaard wijdt er enkele pagina's aan. Een aantal zaken was echter nooit uitgezocht. Ik ben daarom in de bronnen gedoken, die vooral in het Gorcumse stadsarchief rijkelijk voorhanden zijn, maar kennelijk over dit onderwerp weinig benut waren.
Zo'n onderzoek is meeslepend. Van het één kom je bij het ander. Hoe jammer, maar toch ook hoe goed is het dan dat een schrijver zich moet beperken tot een vastgesteld aantal bladzijden.

Voor mijn onderzoek was het stadsarchief dus onontbeerlijk. Archivaris A.J. Busch en zijn medewerker R.F. van Dijk waren onvermoeibaar in hulp en raad. Van hun tekstcommentaar en van dat van mijn medebestuursleden van Merewade heb ik dankbaar gebruik gemaakt. Stimulerend was het enthousiasme van mijn man, die ook een kritisch lezer was. Door dat alles was het een genoegen dit boekje te schrijven.

Gorcum, juli 1995 Tineke Cerutti-Uijen

INLEIDING

Gorcum een stad

Schrijven over stadhuizen is schrijven over de stad.
Gorcum, gesticht rond het jaar 1000, heeft zich sinds de dertiende eeuw als stad ontwikkeld. In die tijd ontstond door ontginningen en nieuwe landbouwtechnieken een overvloed aan produkten waarin gehandeld kon worden. Op gunstig gelegen plaatsen ontwikkelden zich steden als centra van die handel en van ambachtelijke bedrijvigheid.
Het gezag behoorde bij de heer van een groter gebied. Voor Gorcum waren

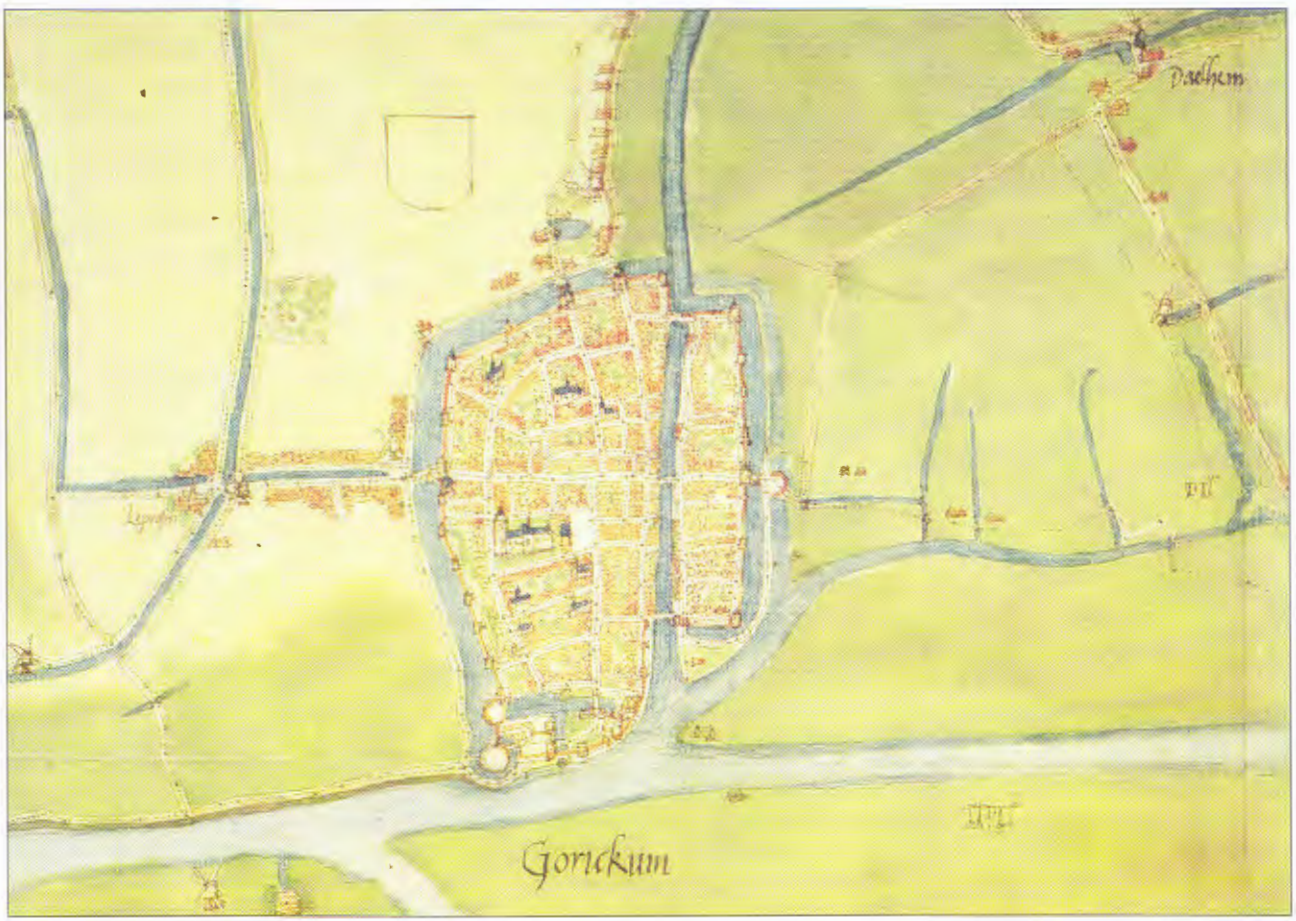

Gorcums gunstige ligging aan visrijke waterwegen en te midden van landbouwgronden. Plattegrond van J. van Deventer rond 1560. Detail.

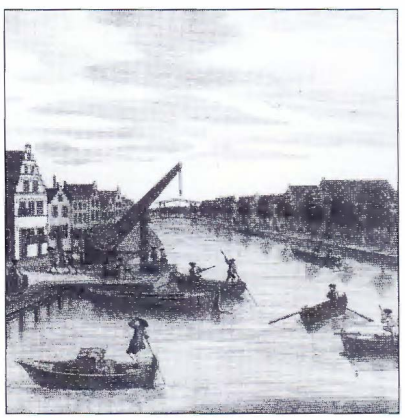

Kraan in Leiden. In Gorcum zal die er net zo hebben uitgezien.

dat de heren van Arkel, en na hen de graven van Holland. Net als andere steden streefde de stad naar vrijheden en privileges.
Het eerste ons bekende privilege dat de Gorcumers bedongen is van rond 1220, toen ze tolvrijdom kregen voor het gebied van de Hollandse graaf Willem I. Dat betekent dat ze toen rondtrekkende handelaren waren. De zeventiende-eeuwse Gorcumse geschiedschrijver Van Zomeren vertelt dat de stad 'leggende zo gunstig aan scheepryke waterstromen, van den beginnen af, florisant in den Koophandel heeft geweest'. Daarna zijn er steeds weer vrijheden en voorrechten vastgelegd. De stadsrechten die Gorcum in 1382 uiteindelijk kreeg waren, net als in andere steden, de bevestiging van een situatie die allang bestond.

Waarschijnlijk had Gorcum rond 1300 al stadse proporties. Er moeten toen vrij veel mensen hebben gewoond. Bij een pestepidemie in 1348 kwamen 400 mensen om. We mogen aannemen dat het totaal aantal inwoners daar een veelvoud van was.
Kenmerkend voor een stad zijn, naast het bij elkaar wonen van mensen, voorzieningen als een gasthuis, meerdere kerken, een klokketoren, een kraan aan de haven, een stadhuis. In Gorcum waren die er ook: de kerk is gebouwd vanaf 1212, van de kapel in de Arkelstraat, een gasthuis en de Gasthuisstraat is sprake vóór 1300, de kraan is er sinds 1395 of eerder.

Stedelijk bestuur

De steden hadden hun eigen bestuursorganen. Schout en schepenen waren in het begin grafelijke functionarissen. Later kwamen ze uit de eigen burgerij, al hield de landsheer invloed op hun benoeming. Zowel bestuur als rechtspraak waren in hun handen. In de veertiende eeuw waren er naast hen ook raden, met als taak onder meer het geldelijk beheer van de stad en de voogdij over wezen. Later werden hiervoor burgemeesters benoemd. In de zestiende eeuw namen de vroedschappen de plaats van de raden in.
In Gorcum worden in 1313 voor het eerst twee schepenen genoemd. Later, in 1349, zijn het de gebruikelijke zeven. We vinden daarnaast de namen van twee burgemeesters. Een paar jaar later zijn er ook thesauriers. Sinds 1412 liet de graaf van Holland zich vertegenwoordigen door een drossaard.

EEN STADHUIS AAN DE HOOGSTRAAT

We weten uit de geschiedschrijving van de zestiende-eeuwer Abraham Kemp dat aan het eind van de veertiende eeuw het stadhuis aan de Hoogstraat stond, tegenover de Arkelstraat. Dat is aannemelijk, omdat in de Hoogstraat tot in de zeventiende eeuw de groente- en fruitmarkt was, en in de Arkelstraat de paardenmarkt. Daarmee was het een plaats 'op stand'. Toen de vroedschap rond 1600 besloot om de markten te verplaatsen protesteerden de eigenaren van de huizen aan de Hoogstraat. Ze waren bang voor waardevermindering van hun huizen. De markten werden verplaatst. Niettemin bleef de Hoogstraat steeds een voorname straat. Op de plaats van het eerste stadhuis woonde rond 1590 de schout en ingenieur Jacob Kemp.
Meer weten we niet van dat stadhuis. Niet hoe het er uit heeft gezien, niet of het van hout was of van steen, en ook niet of het beschadigd werd bij de brand van 1388, die bijna de hele stad verwoestte, of bij die andere grote brand in 1432. Abraham Kemp noemt al de 'sloffigheyd der schrijvers', en Van Zomeren beklaagt zich over 'de windzels der vergetentheid'. En terecht.

HET STADHUIS AAN DE GROTE MARKT

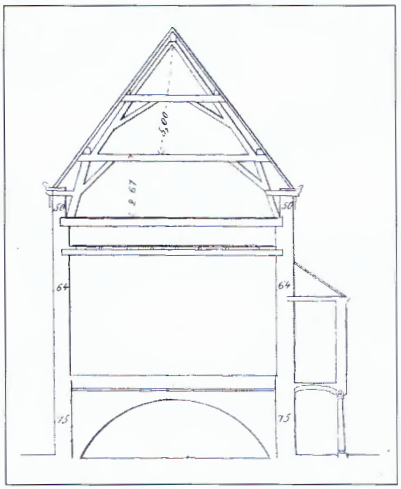

Doorsnede van het oudste gedeelte van het middeleeuwse stadhuis, volgens een opmeting van 1856.
Let op de ronde, tot de vloer doorlopende bogen.

Vleeshal, stadhuis en waag op het Merctveld
Vanaf 1437 is er sprake van een nieuw stadhuis. Philips van Bourgondië gaf het stadsbestuur in dat jaar het 'vleysshuys ende halle' in eeuwigdurende erfpacht. De stad kon ook beschikken over het terrein dat er bij hoorde, tussen het kerkhof en het marktveld, inclusief het pakhuis van de gasthuismeester Dirk van Leuven dat daar stond.
Het stadsbestuur bouwde op de plaats van dit complex een stadhuis met een toren. Voor de materialen hoefde men niet ver: sinds 1392 waren er steenovens ten oosten van de stad.

Hoe zag het stadhuis er uit?
In de middeleeuwen was een stadhuis meestal een combinatie van markthal met daarboven een bestuursruimte, zoals bijvoorbeeld in Gouda, Venlo en Dordrecht. Ook in Gorcum deed men het op die manier.
Op de begane grond was de lage hal met 'steenen welfselen'. De eind-negentiende-eeuwse geschiedschrijver H.A. van Goch veronderstelt ten onrechte een gewelf met pilaren. Uit de opmeting die vlak voor de sloop in 1859 gemaakt is, blijkt dat het vijftiende-eeuwse gebouw gedragen werd door grote hoofdbogen die tot de grond toe doorliepen. De vleesbanken stonden waarschijnlijk tussen de ribben van het gewelf. In de 75 cm dikke buitenmuren zaten open vensters met oude netten ervoor. De binnenkant van het stadhuis werd ieder jaar gewit.

Portret uit 1586 van de weesmoeder Hilleke de Roy. Door het geopende raam zien we het middeleeuwse stadhuis. Het schilderij hangt in de regentenkamer van Huize Matthijs-Marijke in de Molenstraat.

Op de bestuursverdieping kwam je via trappen aan de lange oostkant van het gebouw, die naar een bordes leidden. Daar was vlakbij de deur naar de grote zaal een 'roepstoel', vanwaar allerlei 'proclamatiën' (afkondigingen) gedaan werden. Dat waren niet alleen 'publicatiën van de trouw', maar ook eenvoudige verboden, zoals dat uit 1515 om 'upten raethuyse gheenrehande manier van spul doen, tsij tolldrijven caetsen off enich ander spul'. Je mocht niet 'om

Het stadhuis in 1586. In het midden van het bordes de roepstoel; op de trappen vier leeuwtjes.

Het wegen met een grote balans. Fantasieafbeelding.

ghelt koten, nogh gheenrehande ander boeverij om ghelt', niet 'mommen' (gemaskerd rondlopen) 'dan drie dagen tot vastellavont' en geen lawaai maken na negen uur. Verder werden doodvonnissen vanaf de roepstoel bekendgemaakt en meestal direct voltrokken. Tot 1578 stond er een galg op het Marktveld.
De bestuursverdieping zelf had een royale hoogte van vijf meter. Er was een grote zaal met daarnaast een vierkante schepenkamer. De 'gesworene clerk' of 'scriver' - de eerste van wie we de naam kennen is een zekere Jan van Kalkar die in 1416 dat ambt van graaf Willem VI kreeg - had geen aparte schrijfkamer tot zijn beschikking om zijn werk te doen. Voor het bewaren van handvesten, rekeningen en andere officiële stukken was kennelijk ook geen goede voorziening. Karel de Stoute moest immers in 1459 een aantal rechten van de Gorcumers opnieuw vastleggen, omdat de brieven uit 1412 en uit 1425 'qualick bewaert ende cranck toesicht hebben gehad', waardoor sommige 'verrottet' zijn en bijna vergaan 'ende cleyne gaetkens daerinne zijn'.

De kap, die op het schilderij hiernaast bescheiden lijkt, was in werkelijkheid waarschijnlijk acht meter hoog. Hij was met leien bedekt, en werd aan de binnenkant regelmatig met pek en teer bestreken om hem waterdicht te houden. Op de zolder werd in de zestiende eeuw de stadsrogge bewaard, de voorraad voor kwade tijden.
Naast de toren aan de zuidkant van het gebouw was een open ruimte afgesloten door een muur, met een afdak waar in de tijd van de bouw aan het begin van de vijftiende eeuw de leidekkers hun werkplaats hadden. Ook de wantsnijders (lakenhandelaren) hadden daar hun winkels.
Vermoedelijk was aan die kant ook de waag. De eerste wagen in Nederland waren eenvoudige houten gebouwen, soms niet meer dan een afdak aan het stadhuis. In Gorcum moet er al vroeg een zijn geweest; er zijn waagtarieven bekend uit 1392*. In 1454 kreeg de stad de waag met de accijnzen in pacht van Philips van Bourgondië, waarmee hij het financieel beheer van deze afgelegen gebieden vereenvoudigde en inpaste in het geheel van zijn uitgestrekte Bourgondische rijk.

Paspoorthuisje.
In 1565 droeg de timmermansweduwe Heiltje aan de stad het huis over dat aan de noordkant tegen het stadhuis was aangebouwd. Het heette rond 1580 het 'paspoirthuisje'. Het zou dus kunnen dat het toen gebruikt werd voor de uitgifte van vrijbrieven voor personen of waren, een soort publieksbalie. Ook woonde daar vóór 1591 de kamerbewaarder. De begane grond is, totdat het

* Uit de waagtarieven weten we ook wat er verhandeld werd: kenips (hennep), boter, caes, engelse sac wol, schotse sac wol, en vlas. Verder appelen, peren, pruimen, noten, zout en tonharing; wijn, bier, laken, koren, vis, kalk, steenkolen, houtkolen.

Deze kaart van Wijtmans uit 1600 geeft een goed beeld van de vestingwerken, zoals ze in Gorcum gebouwd zijn aan het eind van de zestiende eeuw. De stad werd daardoor flink uitgebreid, maar de nieuwe gebieden bleven nog lang onbebouwd.

in de negentiende eeuw gesloopt werd, steeds in gedeelten verhuurd geweest. Er waren winkels en bedrijfjes in.
De eerste etage werd gebruikt door de burgemeesters. Zij kwamen boven via een wenteltrap aan de achterkant van het stadhuis. Ook de kapiteins van de burgerwacht hadden er een kamer.

TIJDEN VAN VOORSPOED

Uitbreiding van stad en stadhuis

Het eind van de zestiende eeuw was in de Nederlanden een welvarende tijd. In Gorcum verrees in die periode een aantal opvallende gebouwen, zoals de Doelen en het Tolhuis in de Molenstraat en een ziekengasthuis in de Haarstraat. De stad onderging een flinke uitbreiding door de bouw van nieuwe vestingwerken.

Op 7 november 1590 besloot de vroedschap 'op 't aangeven van de burgermeesteren' om een nieuwe waag te bouwen aan 'de zuydtzijde neffens het stadthuys', en om daartoe met 'enige Ingenieurs ende Meesters' te spreken 'omme een goet besteck te maecken.' Een van die ingenieurs kan de al genoemde schout Jacob Kemp geweest zijn, die zich in die periode, in opdracht van de Staten van Holland, bezighield met de vestingwerken zowel in Gorcum als in Deventer en Heusden. Hij was de rechterhand van de beroemde vestingbouwer Adriaan Anthonisz. van Alkmaar.

Doorsnede van het middeleeuwse stadhuis, volgens een opmeting van 1856.

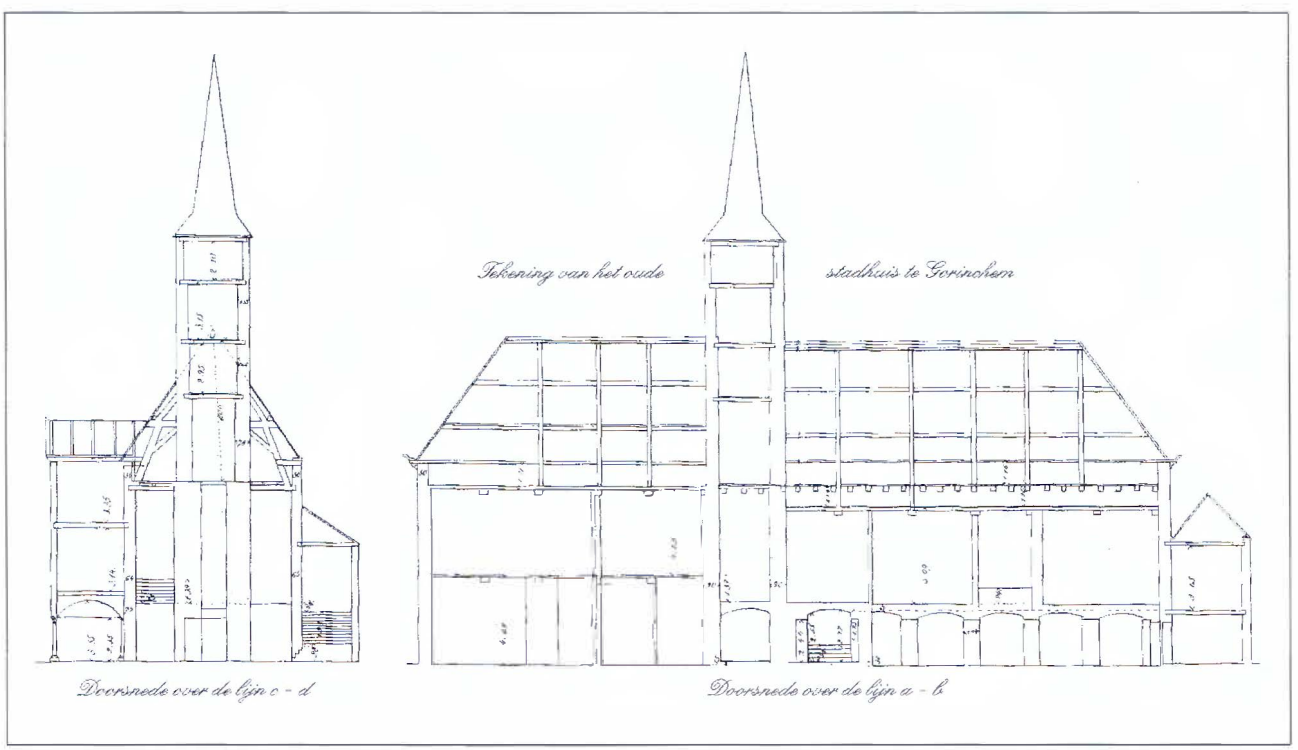

Dat 'goet besteck' is niet bewaard gebleven. Maar men liet er geen gras over groeien en bouwde inderdaad een 'schoone stadswaag' met drie grote poorten van vier meter hoog, en ruim twee meter breed, zodat er gemakkelijk karren in en uit konden rijden. Boven die poorten waren flinke luifels. Op de verdieping kwam een vroedschapskamer, waarin in 1592 gebrandschilderde ramen gezet werden met de wapens van de drossaard en van de leden van de vroedschap. In deze kamer stonden 24 stoelen met veren zit- en rugkussens met kwasten, overtrokken met Danswijker doek*. De wanden waren met laken behangen en op de tafel lag een groen kleed. Ernaast was een muziekkamer, waarvoor in Utrecht een tweedehands orgel werd aangeschaft. Boven de nieuwe vleugel kwam een acht meter hoge kap met aan de zuidzijde een schilddak.

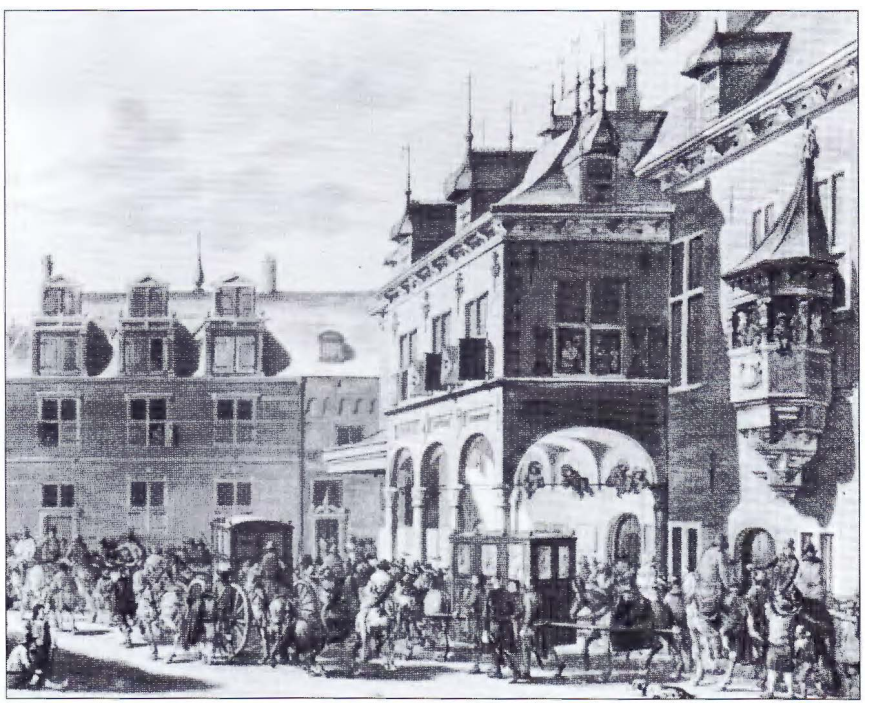

De in 1591 gebouwde secretarie aan de voorkant van het Gorcumse stadhuis. Duidelijk zichtbaar is de nieuwe roepstoel, nu in de vorm van een erker. Gouache van Jacob van der Ulft (1621 -1689): Moscovisch gezelschap te Gorcum.

Op de plaats van het bordes met de trappen werd een 'secretarie' gebouwd, rustend op vier blauwe arduinstenen zuilen. Het loggia-achtige uitbouwtje maakte het stadhuis veel frivoler. Er waren drie kamers in, ieder van twaalf

* Danswijker (Dantziger) doek: mogelijk een satijnachtige of op Chinese zijde lijkende stof.

vierkante meter. De vier muurankers gaven het jaar aan van de bouw, 1591. Latijnse spreuken op de gevel lieten zien hoezeer het stadsbestuur aan eensgezindheid hechtte*.

Een 'deftig entree'?

Om de secretarie te kunnen bouwen werden de buitentrappen en het bordes afgebroken. Er moest dus een nieuwe ingang komen. Dat werd een deur onder de secretarie, waardoor je in een lage gang kwam, die bestraat was met ijsselsteentjes en die naar de achterkant van het stadhuis liep. Vier hardste-

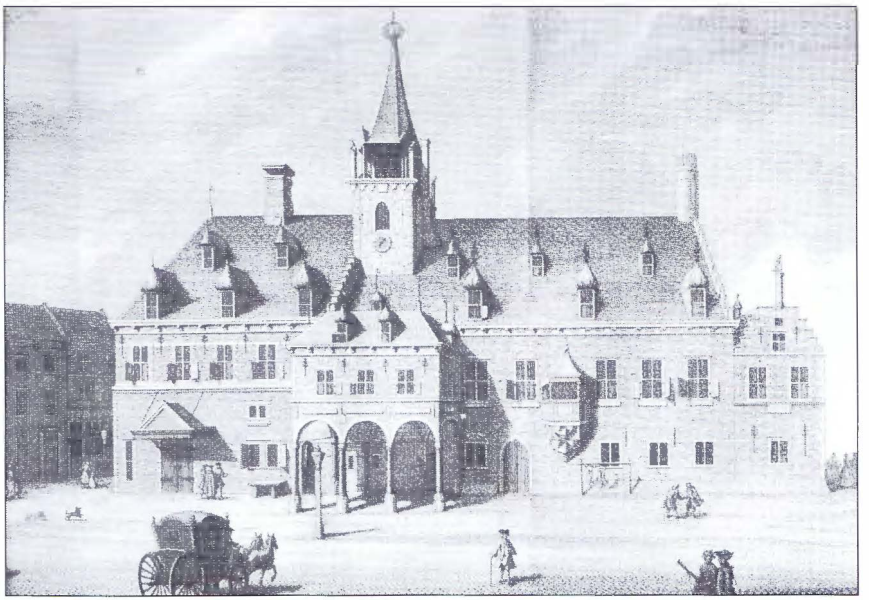

Stadhuis rond 1750. Ets van J.C. Philips.

nen treden leidden naar een nieuwe achteraanbouw waar links de woning van de kamerbewaarder was. Rechts moesten de stadsbestuurders nog eens negen treden op naar een gang boven een zuilengalerij die toegang gaf tot de schepenkamer, de kamer van de burgemeesters en de grote zaal. Van daaruit waren de secretarie en de vroedschapskamer bereikbaar. Het was een beetje kruip-door-sluip-door. Of de entree dus zoveel 'deftiger' geworden was, zoals Van Goch zegt, is maar de vraag.

* Volgens overlevering zou op het stadhuis gestaan hebben: Concordia res parvae crescunt. Discordia res maximae dilabuntur. Vertaling: Door eendracht groeien de kleine dingen. De grootste dingen vallen door tweedracht uiteen. Daartussen in stond nog : Omne regnum in se divisum disolabuntur. Het laatste woord is geen Latijn. Ooit zal iemand bij het overschrijven van deze teksten een fout gemaakt hebben. Waarschijnlijk heeft er gestaan: Omne regnum in se divisum dissolvitur of dilabitur. Bedoeld zal zijn: Ieder inwendig verdeeld rijk gaat ten onder.

De roepstoel, die met het bordes en de trappen verdwenen was, zal bij deze bouw wel op de plaats gemaakt zijn waar we hem op de achttiende-eeuwse afbeeldingen zien. Hij grensde aan de grote zaal. De vleeshal had een eigen ingang.
In de loop van 1591 was men zover dat er binnen afgetimmerd kon worden. Het jaar erna werd er rondom het stadhuis en de nieuwe waag bestraat, en in 1596 plantte men op de Markt grote meidoorns, die per schip waren aangevoerd. Het stadhuis was nu min of meer symmetrisch geworden, met in het midden de toren waar al vóór 1584 een 'ureclock met speelwerk' in zat. Dat carillon speelde op zondagen en als er markt was.

Gebruik rond 1600

In het stadhuis zoals het er rond 1600 stond, kwam de vroedschap bijeen, die in 1557 was ingesteld. Die bestond uit 24 leden, die voor het leven werden benoemd.
De Staten of de stadhouder van Holland benoemden ieder jaar zeven schepenen. Zij spraken recht in de vierkante raadkamer in de oude vleugel van het stadhuis. Uit de vroedschap werden, telkens voor twee jaar, de twee burgemeesters benoemd. Zij hielden zich vooral bezig met de praktische gang van zaken in de stad. Je mocht bijvoorbeeld alleen een timmer- of metselwerk beginnen met toestemming en in tegenwoordigheid van de burgemeesters.
De vroedschap vergaderde net zo vaak als nodig was in de grote nieuwe kamer boven de waag. Dikwijls was dat eens per week.
De secretarissen en de klerken hadden na 1591 hun eigen domein in de drie kamers boven de zuilengalerij. In 1593, toen de verbouwing klaar was, besloot de vroedschap 'leggers' te laten maken van alle 'brieven ende secreten', het begin van een tot 1916 voortgezette reeks kopieboeken van uitgaande brieven. De 'dienaren' kregen voor het extra werk een loonsverhoging van 20 procent.
Misschien hield ook de thesaurier in een van de schrijfkamers zijn boeken bij. Deze had soms moeite om greep te houden op de uitgaven van de stad. Jacob Vervoorn Reyersz. bijvoorbeeld was in 1592 zowel schepen als thesaurier. Hij voerde toen de vroedschapsresolutie uit, dat het kostbare gebrandschilderde glas in de secretarie en de grote vroedschapskamer betaald werd door niet gezamenlijk te gaan eten bij het 'verzetten van de wet', de ambtsoverdracht van oude en nieuwe schepenen. Deze jaarlijkse - vaak tweedaagse - maaltijd was meestal in de voorname herberg 'de Roos' in de Hoogstraat. In 1593 gaf het stadsbestuur er ruim 350 gulden aan uit, een enorm bedrag in die tijd. Al het hout dat de houtzagers Dammas Goverts en Thomas Gerrits in de loop van 1591 en 1592 leverden voor de uitbreiding van het stadhuis, bij elkaar ca. 20.000 voet en meer dan 150 sneden wagenschots, kostte nog geen 300 gulden.

Zo werkten houtzagers in de zeventiende eeuw. Fantasieafbeelding.

Eed van de waagmeester
Cornelis Coot Roeijdrager was op 1 mei 1597 bij vroedschapsresolutie 'gecommitteerd tot collecteur van de waghe'. Hij legde een eed af om 'een yegelijken 't zijne te geven ende perfecte register te houden van alle 't ghene dat ter wage compt, zelfs in de persoon te dienen zonder vrouwen kinderen of dienstmaagden in zijn plaetse te stellen, des maendachs zullen die Burgemeesteren tot stadscosten den collecteur bijstellen zoeveele hulpe 't zij een ofte twee manspersoonen als naer gelegenheijd van tijt noodich zijn zal ome de schalen te Regeeren tot gerief van huijsluijden en sciperen opdat den collecteur des te bequamer mach boeckhouden'.

In 1595 besliste de vroedschap dat de stadstimmerman en de smid iedere maand hun 'cedullen (lijsten) van arbeijtsloon' in moesten dienen. Ook werd toen besloten om grote werken openbaar aan te besteden.

Rechts op de begane grond was zoals vanouds de vleeshal, waar het vlees door de 'vijnders', de keurmeesters, gekeurd werd. Er werd thuis geslacht, maar het vlees mocht alleen in de vleeshal verkocht worden.
Links was de dagelijkse bedrijvigheid van de waag met het komen en gaan van karren. Binnen stonden de balansen en de inhoudsmaten van de overheid, waarmee grotere partijen koopwaar werden gewogen, zodat er geen ruzie kon ontstaan tussen koper en verkoper. Bovendien konden zo de accijnzen geïnd worden.
In de achteraanbouw woonde de kamerbewaarder*, die zoveel mogelijk in het stadhuis aanwezig moest zijn om het stadsbestuur te bedienen. Hij verzorgde de stadswijnkannen, waaruit voor hooggeplaatste gasten wijn geschonken werd. Ook moest hij de vroedschappen 'convoceren'. Hij was bovendien verantwoordelijk voor het stofferen van het stadhuis en het vegen van de schoorstenen. Harmen Brendel, die kamerbewaarder was in de tijd van de verbouwing, was ook nog 'gecommitteert ende geaucthoriseert omme de Sondachse geboden en publicatiën van den trouwen' te doen, ongetwijfeld vanaf de roepstoel.

* Hij was een soort huismeester, in de negentiende eeuw conciërge genoemd, daarna bode. Nu wordt dat werk gedaan door de afdeling facilitaire zaken.

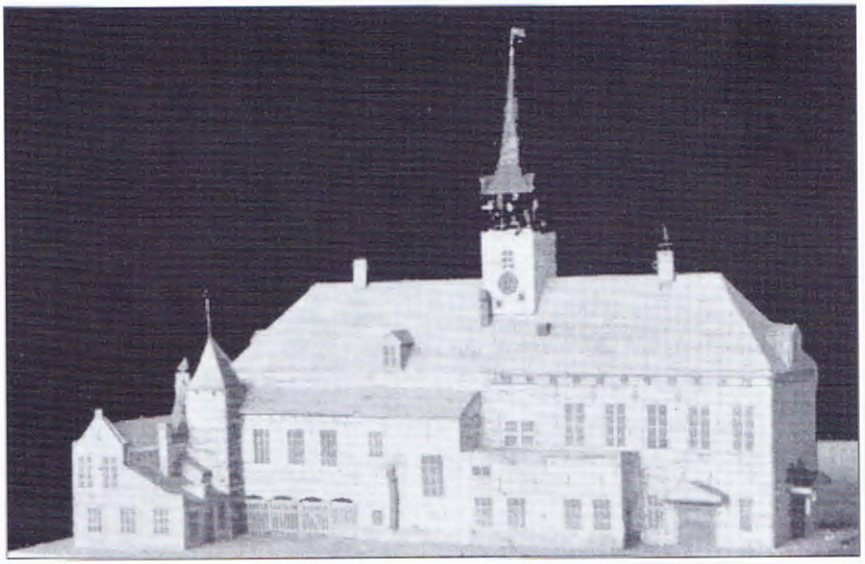

Achterkant van het stadhuis zoals het er tot 1859 gestaan heeft. In 1858 maakte de 14-jarige zoon van burgemeester J. Westpalm van Hoorn van Burgh een papieren maquette van het afgebroken stadhuis. Dit modelletje in glazen omhulsel heeft jaren in het museum 'Dit is in Bethlehem' op de schoorsteen gestaan. Volgens archivaris Busch is het in de jaren '80 weggedaan omdat 'er niets van over was'. Gelukkig hebben we deze foto's nog; de enige mogelijkheid om ons een voorstelling te maken van de achterkant.

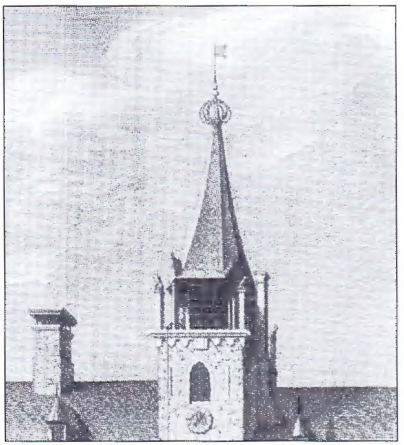

De stadhuistoren met de leeuwtjes. De klok had een vergulde wijzerplaat met verdiepte zwarte cijfers. ook de windwijzers waren verguld. Detail van de ets van J.C. Philips uit 1754.

NIET IEDERE VERBOUWING IS EEN VERBETERING

Verbouwingen

In 1640 waaiden tijdens een storm de daken van het stadhuis. Het is niet bekend hoe groot de schade was. De vroedschap vergaderde in ieder geval gewoon door, zonder dat er - althans in de notulen - een woord aan werd besteed.

Al in 1697 zou de secretarie gebreken vertoond hebben. De gewelven zijn toen verstevigd. Dat vertelt Van Zomeren en, in navolging van hem, Van Goch. In de bestekboeken uit die tijd is daarover echter niets te vinden. Wel zijn er meerjarige onderhoudscontracten voor de leien daken bewaard gebleven, en verder vinden we informatie over ander bijzonder onderhoud. In 1740 bijvoorbeeld is de toren met de vier schoorsteenpijpen met 'blaauwe sament volgeraapt', waarna de vier zijden en ieder vak met glas werden 'ingestopt zodat het wel komt te blinken'. De vier 'pistallen' (pied-de-stals, zuiltjes), 'daar de leeuwen op leggen', werden met gele cement aangestreken. Op de prent van Philips uit 1754 zijn die leeuwen goed te zien.

In 1783 zijn de middeleeuwse kruisramen, met boven glas-in-lood en daaronder luiken, door schuiframen vervangen. Ook zijn in de secretarie overal waar het maar kon 'locquetten' gemaakt 'ter breedte van een toegevouwen blad', voor het opbergen van papieren.

De bergruimte die zo ontstond bleek al snel niet voldoende, want in 1806 is er op de secretarie nog een halve verdieping met 'frontenspies' (timpaan) gebouwd, om het archief in onder te brengen. Dat is niet verstandig geweest. De frêle zuilen met hun diameter van 40 cm en de gewelven daarboven bleken niet berekend op de vracht van zware folianten en extra muren.

Bij die verbouwing kreeg het hele dak een opknapbeurt. De zestien dakkapellen werden van het voor- en zijdak afgehaald. Er kwamen vijf nieuwe voor in de plaats. De goten zijn vervangen en met nieuwe boeiboorden met elkaar in één lijn gebracht. Alle leien werden vernieuwd en met lijnolie bestreken*.

Gorcum rond 1800

We zijn hiermee beland in de roerige periode rond 1800. Het is de tijd van de patriotten en prinsgezinden. De jaren tussen 1787 en 1795 zijn rommelig, met telkens een ander stadsbestuur. Daarna, tijdens de Bataafse Republiek (1795 - 1806) was er de Provisionele Municipaliteit, een soort interim stadsbestuur, met Provisionele Representanten, en in plaats van de drossaard een

* In het bestek is sprake van een groot schuifraam in het zolderdeel van de trapgevel aan de noordkant. Waarschijnlijk heeft men tijdens het werk besloten om aan die kant het schilddak te maken dat te zien is op het schilderij van Kuypers uit 1859. Ook de resten van de trapgevel naast de toren zijn daar verdwenen.

'Teneinde den uiterlijken toestand van het Raadhuis der vergetelheid te ontrukken, hebben wij den kunstschilder J. Kuypers alhier, opgedragen van dit gebouw, vóór den afbraak een nauwkeurige teekening te vervaardigen' (1859). Voor een foto was het nog net iets te vroeg. De eerste 'photographisten' vestigden zich pas in 1862 in de stad. Het schilderij hangt nu in het nieuwe stadhuis.

Provisioneel Hoofdofficier. Daarna veranderden steeds de namen van de colleges, om in het meest Franse gedeelte van de Franse tijd, na de inlijving bij Frankrijk, te eindigen met maire in plaats van burgemeester, de vroedschap heette conseil municipal en er waren adjunct-maires, receveurs en griffiers.
In 1814 heeft Gorcum veel te lijden gehad van bombardementen en beschietingen, die nodig waren om de Fransen te verjagen. Een groot aantal huizen en de Grote Kerk werden zwaar beschadigd. Het stadhuis kwam waarschijnlijk ongeschonden uit de strijd.
Wat overbleef uit de Franse tijd was niet alleen de in 1811 ingestelde burgerlijke stand, maar ook de aanzet tot een gemeentelijke organisatie, die uiteindelijk vorm kreeg door de Gemeentewet van 1851.

Ruimtegebrek

Rond 1850 bleek het stadhuis te klein te zijn 'voor de vele bijzondere collegiën, hetgeen schier dagelijks tot zeer veel ongelegenheden aanleiding gaf'. Er was bovendien geen behoorlijke ruimte om notariële protocollen en andere stukken op te bergen. Dit ruimtegebrek werd niet veroorzaakt door een grote stoet gemeenteambtenaren. Integendeel. Buiten de gemeentesecretaris werkten er nog een commies, twee klerken en twee bodes. Wel woonde de kamerbewaarder, die ook waagmeester was, in het stadhuis, evenals de 'boutefeu' (de stookster/werkvrouw). De overige mensen in dienst van de gemeente, de schoolmeesters, de afslager van de vis, de gemeentearchitect, de aanplakker, de omroeper werkten allemaal ergens anders.

Toch was het stadhuis vol.

Alle besluiten van B & W en van de gemeenteraad werden voorbereid door commissies uit de raad, zonodig met hulp van deskundigen van buiten. In 1857 waren er naast de zes vaste nog negen speciale commissies, die alle in het stadhuis bijeenkwamen. B & W vergaderden iedere zaterdagmorgen, en de raad kwam eens per twee weken bij elkaar in de voormalige vroedschaps-

Gebruik van de eerste etage van het stadhuis in 1856. Optekening van gemeentearchitect D. Loeven.

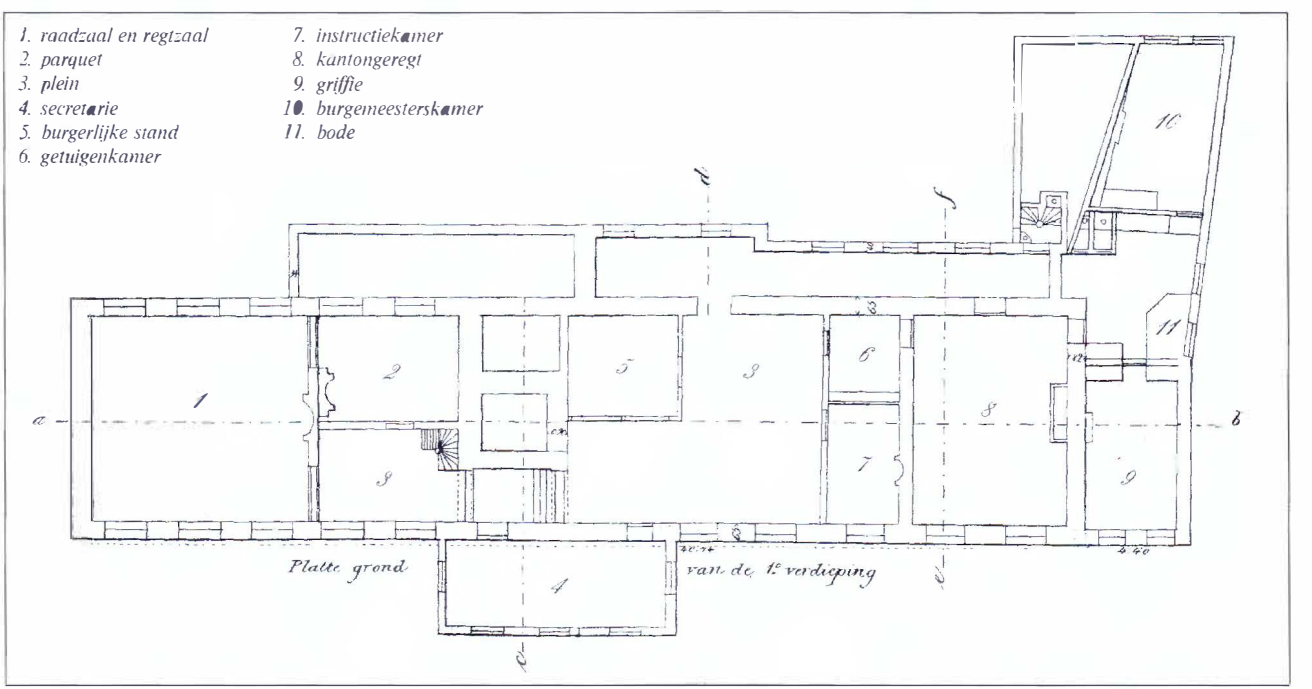

kamer. Daar waren sinds 1838 ook de zittingen van de arrondissementsrechtbank. Het kantongerecht zat in de vroegere schepenkamer. Voor de burgerlijke stand was plaats gezocht in de grote zaal voor de secretarie.
Vanaf 1855 was er het Burgerlijk Armbestuur, een voorloper van de sociale dienst. Voor dit bestuur en voor de bedelingen was ruimte nodig.
Al deze colleges produceerden een enorme papierwinkel, die bewaard moest worden.

Het stadhuis was op deze bedrijvigheid niet ingericht. Op de begane grond waren nog steeds de waag en de woning van de kamerbewaarder. In de voormalige vleeshal, die op het hoogste punt van de gewelven nog geen drie meter hoog was, lag stro opgeslagen. De zolder onder de grote kap had steeds gediend als opslagruimte voor militaire fournituren en als archief. Eigenlijk was er dus alleen op de eerste etage bruikbare vergaderruimte.
Begin 1856 constateerde de gemeenteraad dan ook dat het kwetsend was om te zien hoe 'aan de deur der regtzaal practizijns, getuigen, belanghebbenden, deurwaarders, geregtsdienaars en gevangenen als opeengepakt stonden af te wachten het oogenblik waarop de deuren der regtzaal geopend worden, om dan met geweld door den stroom van het publiek naar binnen gestuwd te worden'. Afzonderlijke lokalen vond men 'tot handhaving van de waardigheid der regterlijke collegien' noodzakelijk.
Verder stonden in de portalen en op de 'pleinen' kasten vol met belangrijke papieren, waar ieder zo maar bij kon.

Bouwvalligheid : de fout van 1806 wordt zichtbaar
Hoewel in de jaarverslagen van de gemeente uit 1851 en 1852 de staat van alle gemeentegebouwen 'zeer voldoende' wordt genoemd, en in 1855 in het stadhuis gaslicht is aangelegd, is er in januari 1856 ineens paniek. Men brengt dan met spoed het archief naar de zolder 'teneinde het uitstek der secretarie van de zwaarte der daarin geplaatste stukken te ontlasten'.
Een onderzoek van gemeentearchitect Daniel Loeven samen met de metselaar Treffers en de timmerman Exalto toont aan dat de secretarie verzakt is, en dat de hardstenen kapitelen en de bogen tussen de zuilen gescheurd zijn en gedeeltelijk verbrijzeld, 'zelfs zoo dat den zuidoostelijken hoek niet zonder gevaar is uit te spatten.' In aller ijl worden de secretarie en de zaal van het kantongerecht gestut.

De raad wil nu weten of de secretarie hersteld kan worden, en hoe de toestand van de rest van het stadhuis is. Bij dit nieuwe onderzoek wordt Loeven bijgestaan door de Dordtse gemeentearchitect Itz en landmeter/bouwkundige Scholten van het waterschap Schieland. Zij hebben in hun verslag nauwelijks een goed woord over voor het gebouw, en vinden het vooral erg oud en uit

Sinds eeuwen hangt in het stadhuis een aantal schilderijen, waarvan dit er één is. Het hing tot 1994 in de burgemeesterskamer. De lijst is een ontwerp van de architect Wegerif, die in de jaren vijftig die kamer nieuw inrichtte. Dit zeventiende-eeuwse 'Gezicht op Gorcum' wordt toegeschreven aan Hendrik de Meijer; eerder dacht men ook aan Hobbema als mogelijke maker. Het hangt nu één etage hoger, in het Gorcums Museum.

teveel verschillende bouwperiodes. Ze zijn onzeker over de tijd wanneer 'dat allemaal heeft plaats gehad, ofschoon alles getuigt van eenen zeer hoogen ouderdom'.
Behalve de 'peristyle' (zuilengalerij) met daarboven de secretarie en het archief zijn ook de muren van de toren en de vleugel ernaast slecht. Binnen tonen de hoofdbogen 'teekenen van uit elkander zetting en verbrijzeling'.
Bovendien is de hele noordelijke sluitmuur met de schoorsteen in de zaal van het kantongerecht zeer slecht, evenals de aanbouw aan de noordkant waar de burgemeesterskamer is. Zij voelen zich verplicht te verklaren, dat dit deel van het gebouw 'in zijnen ganschen omvang in eenen staat van uitgeleefdheid verkeert die gevaarlijk geacht moet worden'.
Het zuidelijk deel is veel beter, 'waarschijnlijk doordat het van lateren tijd is'.* Dat zou te behouden zijn, en in verband te brengen met een nieuw hoofdgebouw, waarbij je het front aan de noordkant zou kunnen maken. Op deze manier zou een zichtlijn ontstaan van de Hoofdwacht, via het stadhuis naar de nieuwe Grote Kerk, de drie belangrijkste gebouwen van de stad.

* Het jaar 1591 dus. Het beste deel was altijd nog 265 jaar oud.

De gemeenteraad aarzelt

Op 3 december 1856 komt er echter een voorstel in de raad om het hele stadhuis toch maar af te breken. Maar een beslissing wordt nog niet genomen. Omdat 'de financiële toestand van de gemeente grote uitgaven niet gedoogt', wil men eerst een beter zicht op de kosten van herstel. Hiervoor wordt de timmerman Gerrit van Haarlem uit Arkel ingeschakeld. Hij is veel positiever over de staat van het hoofdgebouw. Wel is volgens hem de secretarie rijp voor de sloop. Ook de gehele noordelijke bijbouw kun je beter afbreken en er iets groters voor in de plaats bouwen met ruimte voor de secretarie. Hij heeft wel ideeën voor een nieuw front. Zo'n verbouwing zou *f* 34.100 kosten.

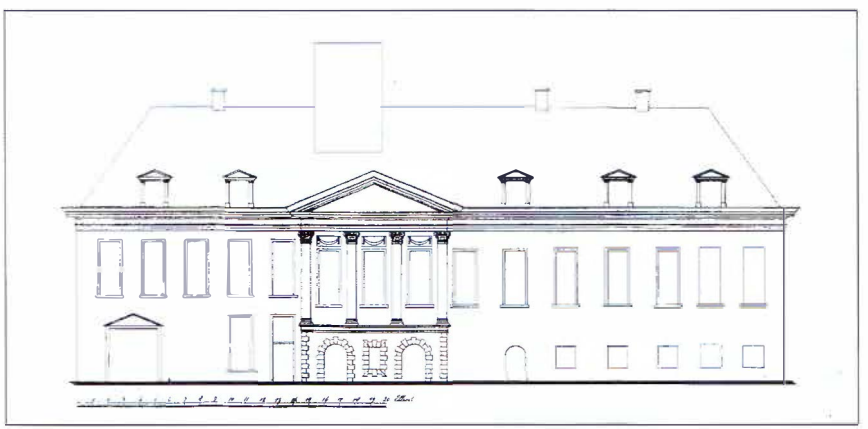

Gerrit van Haarlem stelde in 1857 voor de bouwvallige secretarie af te breken en de gevel op deze manier te verfraaien 'mede tot vermindering van de misstand veroorzaakt door de ongelijkheid der ramen'.

'De ziekelijke vereering van oude dingen'.

Intussen was Daniel Loeven al aan het ontwerpen.

Hij toonde zich van het begin af aan voorstander van nieuwbouw. Dat blijkt niet alleen uit zijn rapporten waarin hij het stadhuis in feite afschrijft, maar niet minder uit de manier waarop hij zich rijk rekent bij zijn schattingen van de waarde van de materialen die bij sloop van het stadhuis vrij zouden komen*. Ook een van de twee toen zittende wethouders, W.A. Viruly Verbrugge, vond dat er een nieuw stadhuis moest komen. Hij was vooral sterk in het aantonen dat dat goedkoper was, en dat het wel te financieren zou zijn.

Je zou verwachten dat deze twee heren de handen ineensloegen om hun doel te bereiken. Dat was niet het geval. De verstandhouding tussen Viruly en Loeven was slecht. Eind 1855 was Loeven zelfs twee weken geschorst 'terzake van op eene verregaande onbeleefde en beleedigende wijze gedane dienstweigering' aan Viruly in de periode dat die de burgemeester verving.

* Loeven schatte de waarde op meer dan *f* 20.000. De meeste inzenders berekenden een kwart van dat bedrag, ook Loeven jr.

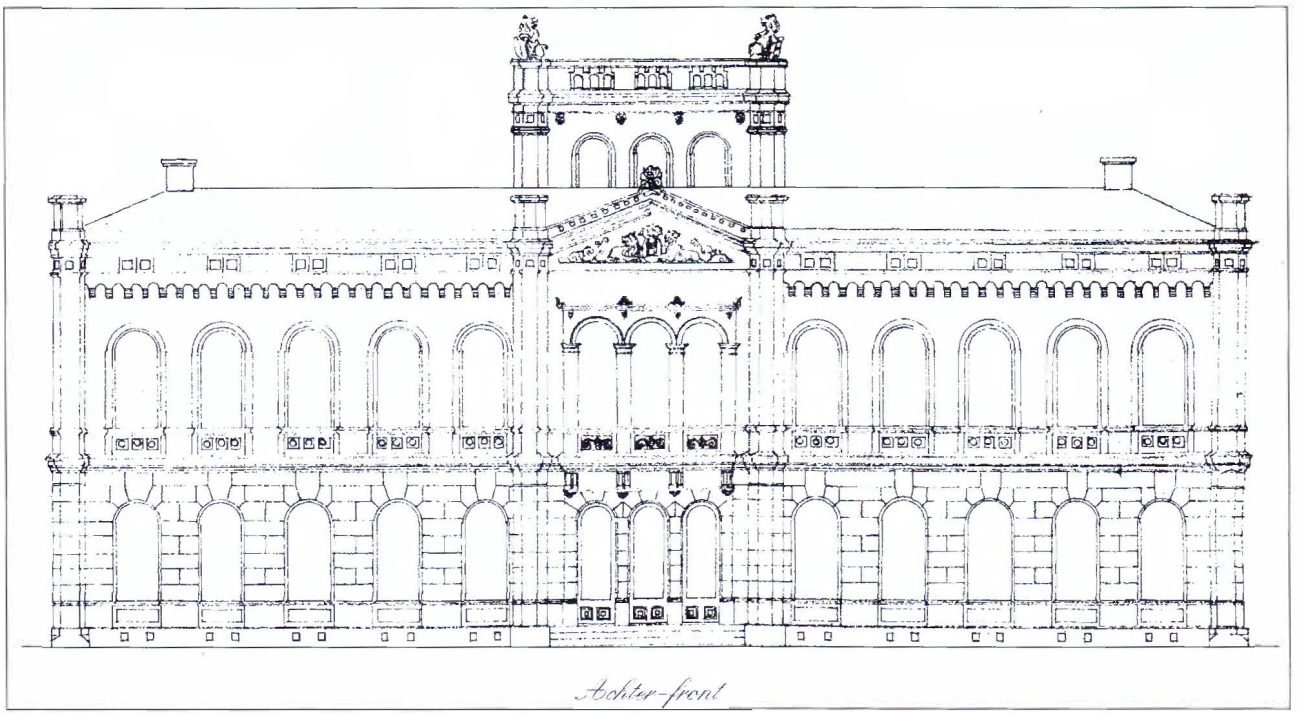

Eind 1856 had Daniel Loeven al dit ontwerp van een nieuw stadhuis klaar. Het lijkt sterk op het plan waarmee zijn zoon een jaar later aan de stadhuisprijsvraag meedeed (zie afbeelding op pagina 25).

Ook vond Viruly dat Loevens acht vaste arbeiders niet genoeg presteerden. Ze waren volgens hem, met hun gemiddelde leeftijd van 40 jaar, gewoon te oud. Over de leeftijd van Loeven heeft hij het niet, die was toen 55. Viruly Verbrugge zelf was 25.

De andere wethouder, de 69-jarige C.G. Boonzajer, was tegen sloop. Hij was een enthousiast oudheidkundige, die in die periode de stad verschillende oude akten schonk, en die zich in zijn vrije tijd bezighield met het overschrijven van oude handvesten. Hij had wel oog voor de cultuurhistorische waarde van wat hier afgebroken dreigde te worden. Ongetwijfeld stond hij hierin vrijwel alleen. Het was nog te vroeg voor monumentenzorg; die zou pas in 1875 'uitgevonden' worden*.
In Gorcum was men daar nog lang niet aan toe. In 1882 noemde het gemeentebestuur 'de waarde van oudheidkundige voorwerpen een gewrocht der

* In 1873 verscheen in De Gids een artikel van Victor de Stuers over de verwaarlozing van ons cultuurbezit. In 1875 werd voor het eerst in de rijksbegroting een bedrag opgenomen voor monumentenzorg.

verbeelding'. Ruim tien jaar later ergerden B & W, die van de Waterpoort af wilden, zich aan de 'ziekelijke vereering van oude dingen'.
In 1857 was monumentenzorg dus nog ver weg. Het was de tijd van de eerste spoorlijnen, van de komst van verlichting door middel van 'loopend gaz', van het systematisch vervangen van de middeleeuwse bestrating. Aan de Havendijk was sinds kort een telegraafkantoor. In Gorcum maakten steeds meer bedrijven gebruik van stoommachines. Men had het gevoel in een tijd van grote vooruitgang te leven. En dat was ook zo.
In deze sfeer paste het om een nieuw, doelmatig stadhuis te willen hebben, en met het afbreken van dat bouwvallige, onpraktische gebouw de middeleeuwen definitief achter zich te laten.

W.A. Viruly Verbrugge (1830 - 1908). Wethouder, later burgemeester. Bierbrouwer; hij woonde tot 1856 bij zijn brouwerij 'De drie snoeken' op het Eind, daarna in het huis dat nu Huize Groenmarkt is. Litho Coll. Iconographisch Bureau Den Haag.

C.G. Boonzajer (1788 - 1863). Wethouder; hij stemde samen met J. van Andel tegen de sloop van het stadhuis. Notaris; hij woonde aan de Grote Markt op de plaats waar nu nr. 16 is, het woonhuis van de auteur. Portret door Daniel Nederveen uit 1852.

VOORWAARDEN waarop door den RAAD der gemeente GORINCHEM wordt uitgeschreven de volgende

PRIJSVRAAG:

„In de Gemeente *Gorinchem* wordt eene „prijsvraag uitgeschreven voor een plan tot „**Amotie van het Oude en het bouwen „van een Nieuw Raadhuis**, met eene „zeer naauwkeurige begrooting van kosten; „voor het best gekeurde plan wordt eene „prijs van *f* 500,— uitgeloofd."

A. De kosten van amotie van *het Oude en de opbouw van het Nieuwe Raadhuis* mag de som van *f* 40.000,— niet te boven gaan; het Oude Raadhuis komt geheel ten voordeele des aannemers, waarvan bij zoodanige materialen aan het Nieuwe gebouw zal kunnen gebruiken, als daartoe door de Bestellers geschikt geoordeeld worden.

Onder het Oude gebouw zijn niet begrepen het klok- en speelwerk, de schilderijen, metalen, losse kasten, gordijnen met toebehooren, gastoestellen en andere daarin losgeplaatste of tot het ameublement behoorende voorwerpen.

B. In het gebouw moeten worden gevonden de volgende localen:

a. Eene Raadzaal;
b. Eene Burgemeesterskamer tevens geschikt voor de vergaderingen van Burgemeester en Wethouders;
c. Een locaal voor Secretarie, met
d. Een aangrenzend locaal voor het bureau van den Burgerlijken Stand, Patenten en Bevolking registers;

Voorblad prijsvraag

EEN NIEUW STADHUIS AAN DE GROTE MARKT

Een prijsvraag met zestien inzendingen

De beslissing viel in juli 1857.

Om gebruik te kunnen maken van de kennis van andere bouwkundigen schreef men een ontwerpwedstrijd uit. De eisen waren duidelijk geformuleerd. Het gebouw mocht niet meer kosten dan *f* 40.000, het aantal lokalen was omschreven, en de voorkeur zou worden gegeven aan het doelmatigst ingerichte gebouw.

Om de anonimiteit te waarborgen moest men onder motto, een spreuk of een merk inzenden, en ervoor zorgen niet aan zijn handschrift herkenbaar te zijn. De prijs voor het beste ontwerp was *f* 500, die echter niet betaald zou worden als bij openbare aanbesteding de limiet van *f* 40.000 werd overschreden. De inzendtermijn was kort, en werd na verschillende protesten verlengd. In december 1857 waren er zestien inzendingen.

De beoordelingscommissie uit de raad - vijf man sterk - keurde eerst zelf, vooral de maten, en verzekerde zich daarna van de deskundigheid van de Rotterdamse bouwmeester A.W. van Dam, een autoriteit in die jaren.

Van Dam vond sommige ontwerpen 'beneden kritiek' of van een 'te grootsche aanleg, geen passend uiterlijk, en (het) zoude teveel terrein en teveel geld vorderen'. Van andere was het 'onraadzaam te profiteren om het lelijk uitwendige', of was het 'jammer dat de talentvolle ontwerper zijn tijd aan

A.W. van Dam (1815-1901), Hagenaar van geboorte, was als jong architect betrokken bij de oprichting van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst in 1842. Vanaf het begin was hij redacteur van Bouwkundige Bijdragen, het tijdschrift van de Maatschappij. Van 1845 tot 1848 werd naar een ontwerp van zijn hand de neogotische Zuiderkerk aan de Glashaven in Rotterdam gebouwd. Hij kreeg de Prix de Rome, een stipendium voor jonge kunstenaars, waarna hij een reis door Italië en Griekenland maakte. Rond 1850 werd hij hoofdleraar aan de Rotterdamse Academie van beeldende kunsten en technische wetenschappen en hij bleef dat 35 jaar. Hij ontwierp herenhuizen en fabrieken, en het Gorcumse stadhuis. De Zuiderkerk, verwoest op 14 mei 1940, wordt bij zijn dood zijn hoofdwerk genoemd.
(Foto: Coll. gem.archief Rotterdam.)

zulke hersenschimmen besteed heeft'. Een paar kwamen er genadiger af ('veel goeds is geleverd'), maar geen der ontwerpen beantwoordde volledig aan het gevraagde of gewenste doel.

Plan van Loeven jr. ingezonden onder het motto 'Solidité, économie et convenance'.

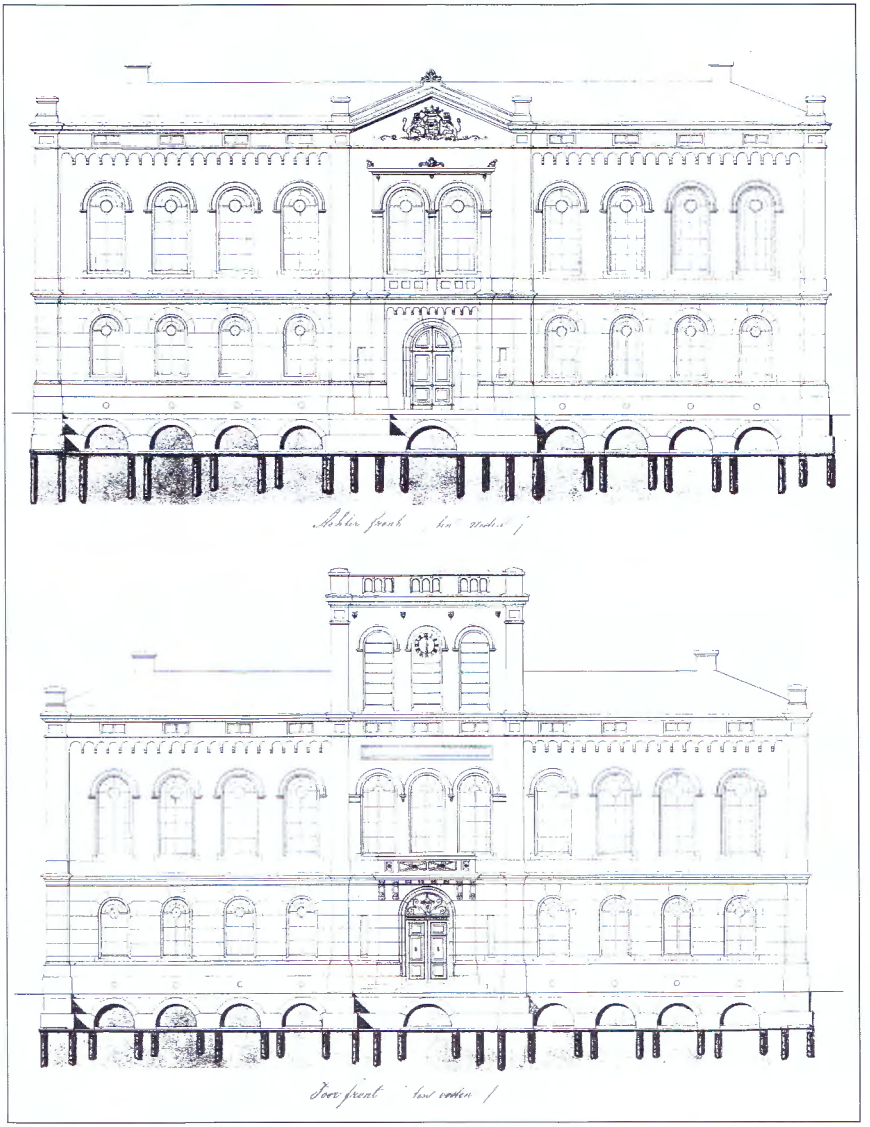

Daniel Loeven (1801-1863) werd geboren in Gorcum. Als jong aannemer heeft hij in Den Haag een deel van het kanaal naar Scheveningen gegraven. Vanaf 1844 was hij gemeentearchitect in zijn geboortestad. Hij ontwierp onder andere de schouwburgzaal in de tuin van de Doelen. Hij stierf in het harnas: in zijn functie van commandant van de brandweer in 1863 terugkomend van een brand bij de gasfabriek, zakte hij in de Haarstraat in elkaar en overleed.

Zijn zoon **Christoffel Johannes Loeven** (1824-1902) volgde hem op. Deze had tot grote tevredenheid van het gemeentebestuur de bouw van het nieuwe stadhuis in de jaren 1859-1860 geleid. Hij ontwierp onder andere het Ziekengasthuis aan de Haarstraat, nu de Lindeborg, en het Rooms-catholiek Armen Weeshuis in de Molenstraat, nu het Groothuis. Ook het voormalig postkantoor op de hoek van de Tinnegietersteeg is van zijn hand, evenals de woonhuizen Boerenstraat 28 en 30. Onder zijn toezicht werd het rioolstelsel verbeterd en de Kalkhaven gedempt.
In 1902 was hij nog steeds gemeentearchitect en commandant van de brandweer. Merkwaardigerwijs vond hij op vrijwel dezelfde manier de dood als zijn vader: op weg naar een brand is hij op de Visserslaan door een beroerte getroffen en ter plaatse overleden.

Een ander plan wordt gekozen

Van toen af nam de planvorming een vreemde wending.
In overleg met de beoordelingscommissie ontwikkelde adviseur Van Dam zelf een nieuw ontwerp , dat na wat aanpassingen - een bordes met trappen ging er om bezuinigingsoverwegingen uit, ook van een toren met speelwerk zag men bewust af - als 'plan no. 18' aan de raad werd voorgelegd.
B & W leek dit een veilige weg, 'omdat de vervaardiger algemeen bekend is als een voornaam en algemeen vertrouwd deskundige, wiens project daarom meer waarborg voor een hecht en duurzaam gebouw belooft, dan de overige plannen waarvan de ontwerpers onbekend zijn'. Ongelooflijk! De inzenders werden dus voor de hun opgelegde anonimiteit gestraft.

De raad leek er niet erg gelukkig mee. Bij de eerste behandeling in juni 1858 staakten de stemmen. Een maand later besloot men met de kleinst mogelijke meerderheid - zeven voor, zes tegen - het stadhuis volgens het plan Van Dam te bouwen. Wel vond een grote meerderheid dat Loeven het bestek moest maken, dat daarna door Van Dam moest worden goedgekeurd.
Hierna pas werd in de kranten de uitslag van de prijsvraag bekendgemaakt. Er waren drie eervolle vermeldingen, waaronder het plan Simplicité van J.C. Smits uit Den Bosch. Hij kreeg *f* 250, een soort troostprijs dus. Het eervol vermelde 'Solidité, économie et convenance' bleek ontworpen te zijn door C.J. Loeven, de zoon van de gemeentearchitect. Het is de enige inzending die nog in het stadsarchief aanwezig is; alle andere zijn door de makers teruggevraagd. Ook nu weer onder motto, waardoor hun identiteit niet meer te achterhalen is.

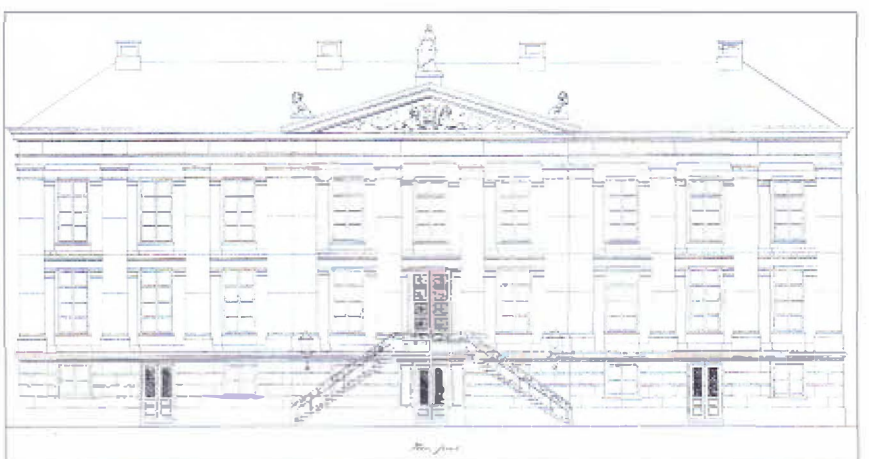

Front bij bestektekening van Loeven sr. uit 1858: het timpaanornament was zijn idee; vergelijk het met het timpaanontwerp 1856. Ook Vrouwe Justitia en de leeuwen zal hij op eigen initiatief hebben toegevoegd. Van Dam waarschuwde in september 1859 nog tegen het gebruik van te dure ornamenten. Met succes: op het stadhuis kwamen zes palmetten à f12 in plaats van Vrouwe Justitia en de leeuwen. Daarvoor liepen de prijsopgaven uiteen van f 900 tot f 5900. Ook het bordes met de trappen ging niet door; het was te duur.

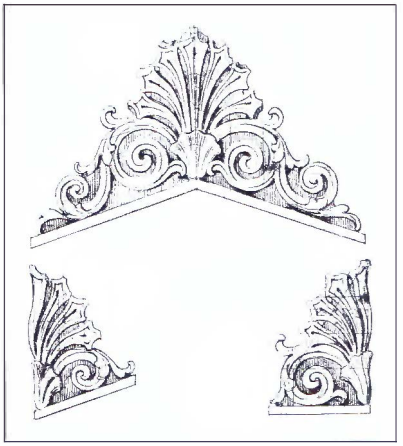

Ontwerp voor de palmetten.

Het werk werd op de dag voor Kerstmis 1858 gegund aan de Gorcumse aannemer J. Büller JJz., voor *f* 51.483. Het rijk droeg de helft van dit bedrag bij omdat ook de arrondissementsrechtbank en het kantongerecht in het stadhuis gehuisvest bleven. De jonge Loeven werd benoemd tot opzichter. Op 13 januari 1859 begon het sloopwerk.
Tijdens de 21 maanden die de bouw van het nieuwe stadhuis in beslag nam, zetelde het gemeentebestuur in het Tolhuis. Ook het kantongerecht was daar ondergebracht. Voor de arrondissementsrechtbank was de Tussenschool voor Jongens in de Zusterstraat met de woning ernaast in orde gemaakt. De waag was tijdelijk in de Toren, en de klapwakers (nachtwachten) maakten gebruik van het oliemagazijn op de hoek van de Groenmarkt en de Tinnegietersteeg.
De bouw verliep voorspoedig. Op 1 oktober 1860 werd het nieuwe stadhuis, geheel volgens planning, opgeleverd. Het had ondanks grote zuinigheid toch nog bijna *f* 60.000 gekost.

'Niet uit zucht tot praalvertoon of weelde'

En daar stond het dan. Het nieuwe stadhuis. 'Een breed deftig gebouw, opgetrokken in vrijen stijl', aldus Van Goch, 'met gebruikmaking van motieven aan de klassieke bouworde ontleend, en volgens den toen heerschenden smaak, bepleisterd met Portland cement'. De smaak van die tijd, zeker. Maar het zal ook zuinigheid geweest zijn: er moest heel wat ellende onder die pleisterlaag verdwijnen. Het stadhuis zou immers gebouwd worden met materialen uit het oude stadhuis, de stenen uit 1591 en zelfs uit 1437.
Maar klassiek en deftig is het wel. Eeuwenlang is er in deze tijdloze stijl gebouwd, als het erom ging iets imponerends neer te zetten. Vergelijk het bijvoorbeeld eens met het classicistische Mauritshuis of de Sebastiaansdoelen in Den Haag, het paleis op de Dam in Amsterdam, de stadhuizen van Den Bosch en Maastricht , allemaal uit de zeventiende eeuw. Of kijk naar de achttiende-eeuwse stadhuizen van Weesp, Dokkum en Groningen, het gouvernementspaleis in Den Bosch, de Gorcumse Hoofdwacht, en de begin-negentiende-eeuwse neoclassicistische gevel van het stadhuis van Utrecht.
Ook in Gorcum maakte het stadsbestuur zich breed met een stadhuis in deze stijl. Op het oorspronkelijke grondplan van 44 bij 9,6 meter werd een symmetrisch gebouw met drie verdiepingen neergezet. Voor- en achtergevel zijn vrijwel gelijk. Ze hebben beide een ingang in een middenrisaliet (vooruitspringend deel), dat vier tot de dakrand doorlopende Toscaanse pilasters (schijnkolommen) heeft met daarboven een timpaan*. Ook de zijvleugels hebben aan alle kanten drie pilasters.

* In de plannen voor het nieuwe stadhuis was niet voorzien in een toren met klok en carillon. Een petitie van de bevolking zorgde ervoor dat er tenminste een uurwerk in het timpaan kwam. Een toren vond het stadsbestuur te duur. Het oude carillon ging daarom naar de Grote Toren.

Op 3 oktober 1860, twee dagen na de oplevering, werd het nieuwe stadhuis tijdens een raadsvergadering in gebruik genomen. Viruly Verbrugge, inmiddels burgemeester, zette in zijn feestrede uiteen dat de raad 'niet uit zucht tot praalvertoon of weelde' tot deze nieuwbouw besloten had, maar omdat dat 'verkieslijker was (...) dan telkens en al weder dure nieuwe vertimmeringen aan een uitgeleefd en toch onvoldoend gebouw te doen verrichten'. In 'de belangrijke grijze veste', zo zei hij, zijn 'schier al de delen van het hoe langer hoe meer zamengestelde raderwerk der gemeenteadministratie (...) tot ieders gerief verenigd'.

'Het zamengestelde raderwerk der gemeenteadministratie'

Inderdaad moest het stadhuis veel functies vervullen.

De begane grond was zoals vanouds eenvoudig. Links de waag, in het achteruitstek de woning van de kamerbewaarder, aan de voorkant een kamer voor de boutefeu en twee arrestantenverblijven. Rechts van de ingang was een lokaal voor de nachtwakers en het politiebureau. Daarnaast het Burgerlijk Armbestuur met een ruimte voor bedelingen, met aparte ingang.

Op de eerste verdieping de raadzaal op de oude plek in de zuidvleugel, een spreekkamer en een grote kamer voor de burgemeester aan de voorkant, drie

'Plan no. 17' door A.W. van Dam, basis voor de bestektekening die Daniel Loeven moest maken. Doordat het bordes verviel, werd de burgemeesterskamer groter.

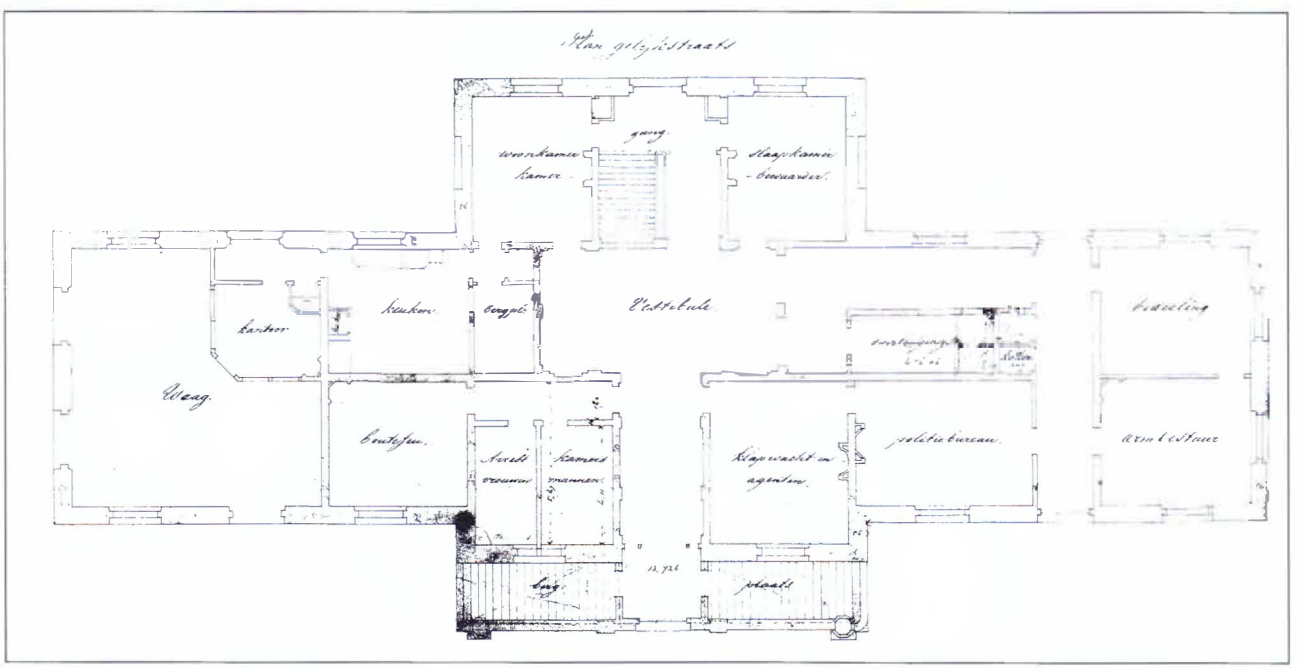

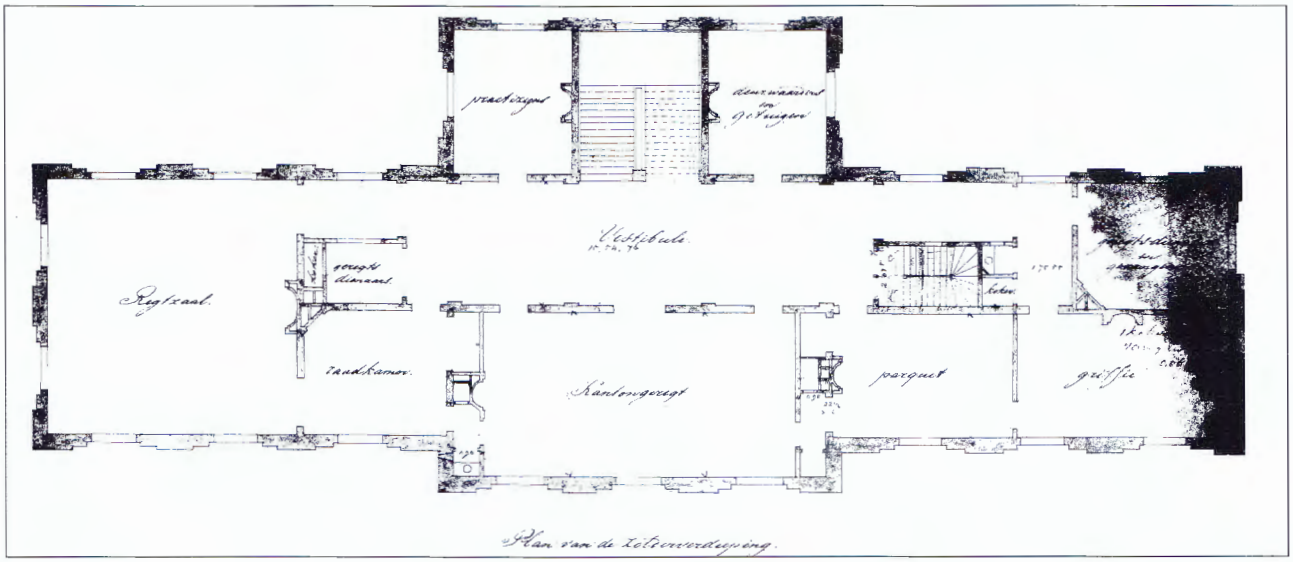

Plan van de Zolderverdieping.

Plan van de eerste Verdieping

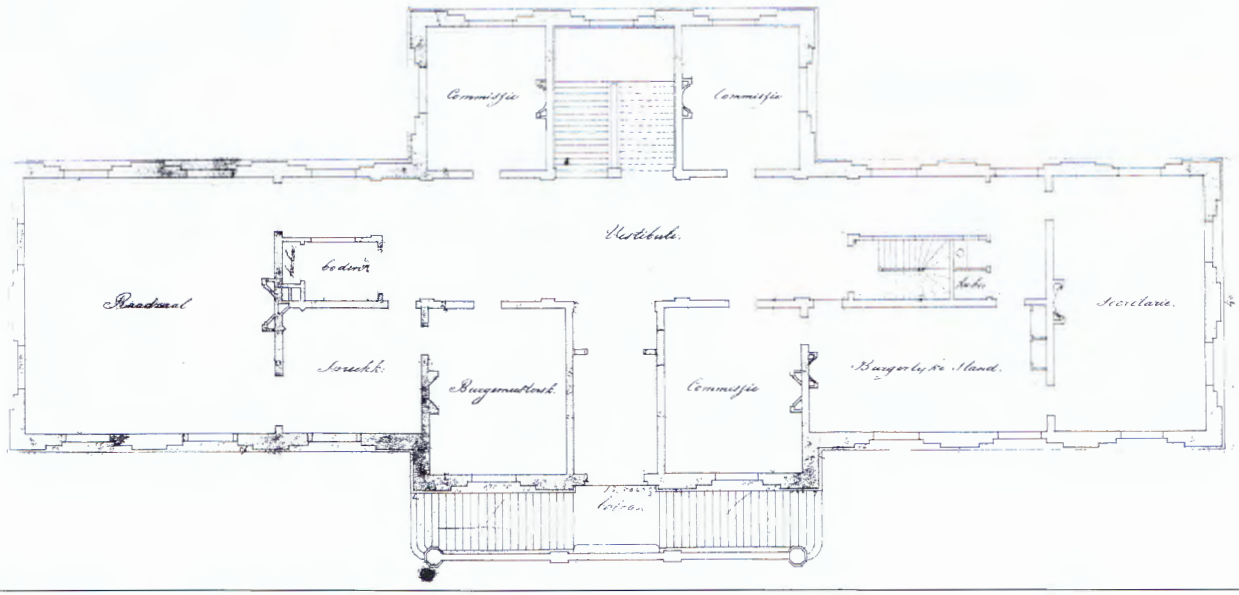

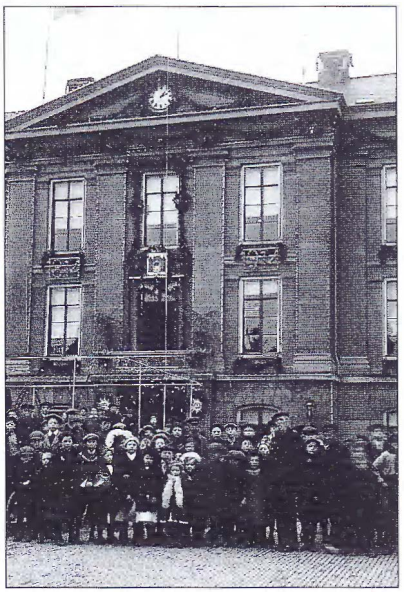

Feestverlichting met gloeilampjes in februari 1914. Ook de Molenstraat, Kelenstraat, Eind en Langendijk werden met duizenden gloeilampen verlicht. Men gebruikte waarschijnlijk een aggregaat voor de stroomvoorziening: Gorcum had nog geen elektriciteitsnet. De rest van de stad was met vetpotjes verlicht.

commissiekamers, de burgerlijke stand en helemaal rechts de secretarie. Op de tweede etage de rechterlijke macht. De zolder was bestemd voor de archieven.

Toch 'dure nieuwe vertimmeringen'

Vanaf 1860 is het stadhuis steeds inwendig verbouwd, vervolmaakt en aan telkens veranderende omstandigheden aangepast.

Al snel nadat het gebouw in gebruik genomen was, waren er klimatologische problemen, die opgelost werden door tochtdeuren te maken en voor de ramen 'storres' (jalouzieën) aan te brengen. Ook wilde men achteraf toch liever gestucte binnenmuren, die vele jaren later nog eens gemarmerd werden.

Vanaf het begin was er gasverlichting. Stromend water werd in 1887 aangelegd, elektriciteit kwam er in 1921. Vanaf 1935 werd het stadhuis centraal verwarmd.

Toen in 1877 de arrondissementsrechtbank werd opgeheven nam de genie de vrijgekomen ruimte als kantoor in gebruik, zonder dat daar grote aanpassingen voor nodig waren. De genie bleef er tot de jaren dertig.

Omdat er een tekort was aan arrestantenverblijven werd in 1921 de waag verplaatst. Een weegbrug op de Groenmarkt met een klein kantoortje ernaast, was voldoende om aan de verminderde vraag te voldoen. De laatste grote verbouwing vóór de oorlog was de verfraaiing van de raadzaal in 1931.

Het aantal in het stadhuis werkende ambtenaren is lang klein gebleven. In 1910, vijftig jaar na de bouw van het stadhuis, waren het er, afgezien van de

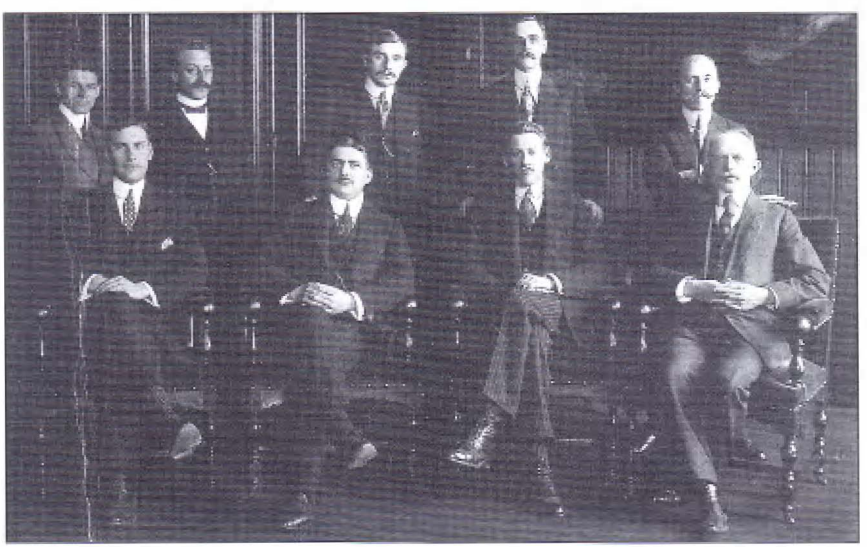

Gemeentesecretaris C. Maters (zittend, tweede van links) met een deel van het secretariepersoneel en drie volontairs (1915).

politie en het kantongerecht, ongeveer tien, inclusief twee of drie volontairs. Dat waren jonge mannen van goeden huize die voor burgemeester 'leerden'. Eind jaren dertig was dat aantal niet veranderd. Pas na de oorlog groeide, met de overheidstaken, ook het secretariepersoneel. Er ontstond opnieuw ruimtegebrek. Vooral knelde de combinatie met het politiebureau.

Achterkant van het stadhuis rond 1910. Op het dak zijn de palmetten te zien. Voor- en achterkant van het stadhuis zijn vrijwel gelijk.

'Aan het gebouw is toch niet veel te verknoeien'

In 1953 vertrok de politie naar de Hoge Torenstraat en kon de huisvesting van de verschillende afdelingen in het stadhuis verbeterd worden. De architecten A.H. Wegerif uit Wassenaar en de Gorcumer W.C. de Bie werden hiervoor ingeschakeld. De burgerlijke stand en het woningbureau verhuisden naar de begane grond in de noordvleugel. Eindelijk hoefde het publiek niet meer de trappen op. Voor het eerst werd iets aan de buitenkant veranderd. Alle ramen op de begane grond werden tot de plint verlaagd 'opdat er meer licht tot de lokaliteiten kan toetreden'. In de zuidvleugel, op de plaats van de politiecellen, werd een trouwzaal gepland, maar daar zag men voorlopig van af. Met de ruimte bleef het dus behelpen; de raad zag de aangedragen oplossingen ook als tijdelijk. Het raadslid H. van Hoogdalem, conservator van het museum en bekend om zijn historische publikaties over Gorcum, suggereerde in 1953 dat men 'beter tevens de vleugels zou kunnen opvullen; aan het gebouw is toch niet veel te verknoeien'. Dit idee werd zeven jaar later door Wegerif

en De Bie uitgewerkt. Het college van B & W wees toen op 'de algemene toestand van verval waarin een groot deel van het stadhuis verkeert'. Het lijkt 1857 wel.
De architecten ontwikkelden een plan om de inspringende hoeken aan de achterzijde van het stadhuis tot en met de eerste verdieping te bebouwen. Dat moest 'een redelijke oplossing voor circa 20 jaar' bieden. B & W vonden dit idee 'architectonisch en esthetisch verantwoord'.

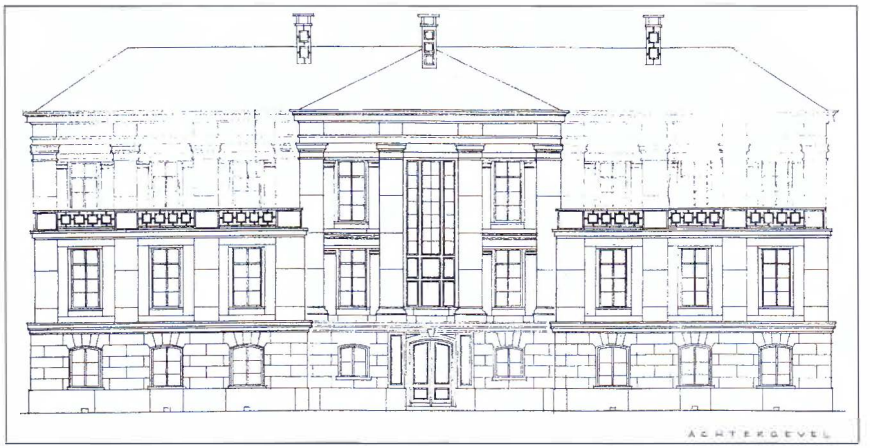

Verbouwingsplan van Wegerif en De Bie uit 1960, waarbij de vleugels aan de achterkant opgevuld zouden worden. Nooit uitgevoerd.

De raad ging echter niet akkoord. Het was te duur en 'het oude gebouw is geen restauratie waard'. Men pleitte voor decentralisatie, men pleitte voor nieuwbouw in de Haarwijk. Men pleitte voor een nieuw, hoog stadhuis 'aan het eind van de Lingehaven, dat met twee vleugels beneden- en bovenstad (...) met elkaar verbindt, met op de bovenste verdieping een restaurant'. Burgemeester Van Rappard vond dat het stadhuis in ieder geval in de binnenstad moest blijven. Alleen het Kazerneplein kwam volgens hem in aanmerking, maar daar zat het garnizoen nog en dat wilde de gemeente 'niet gaarne wegkijken'.
Het voorstel werd teruggenomen. B & W moesten eerst maar eens een nota produceren over omvang en kosten van een heel nieuw stadhuis. Die nota kwam er, maar pas een kleine dertig jaar later, in 1988.

Intermezzo: de grote verbouwing van 1975 - 1978
Voordat het zo ver was, werd er gedecentraliseerd. Al in 1962 verhuisden een paar afdelingen naar de overkant, Grote Markt 16. Ook de hoofdbode ging daar wonen, waarna op de plaats van zijn woning in de zuidvleugel van het stadhuis toch een trouwzaal gemaakt werd. In dezelfde tijd - 1964 - werden,

Drukte op de publieke tribune (1973).

om ruimte te winnen, in veel kamers de schoorsteenmantels weggebroken. De trappen middenin de noordvleugel werden weggehaald om plaats te maken voor toiletten.
Het archief verhuisde in 1969 naar de Molenstraat. Een idee om de raadzaal naar de Kolfbaan te verplaatsen liet men in 1972 weer varen. Voor de sociale dienst werd een nieuw kantoor aan de Groenmarkt gebouwd; het mooie, eind-negentiende-eeuwse postkantoor werd ervoor afgebroken.

Mogelijkheden om het steeds nijpender ruimtegebrek echt op te lossen ontstonden toen in 1977 het kantongerecht naar een nieuwe behuizing aan de Kalkhaven verhuisde, en tegelijkertijd het gebouw van het GEB aan de Blijenhoek vrijkwam. De raad besloot tot een grote verbouwing, de grootste uit de geschiedenis van dit stadhuis*. Over nieuwbouw elders werd niet meer gesproken. Van 1975 tot 1978 werd het plan in negen fasen - kosten circa *f* 1,6 miljoen - uitgevoerd. Architecten kwamen er deze keer niet aan te pas. Enkele afdelingen verhuisden naar het voormalige GEB-gebouw, het 'Stadskantoor', en in het stadhuis werd veel gewijzigd. Er kwam een lift; de grote

* Sinds 1977 staat het stadhuis op de monumentenlijst. B & W betwijfelden 'of dit pand werkelijk een fraai gebouw is met oudheidkundige en historische waarde', maar slikten hun bezwaren in, toen bleek dat de hier genoemde verbouwing door kon gaan.

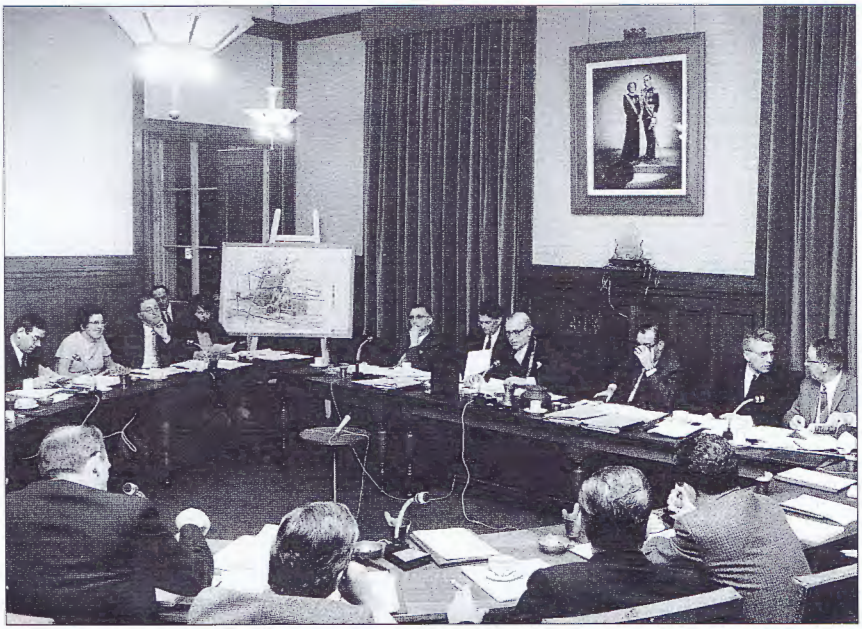

Raadzaal op de eerste etage (1970). Burgemeester Van Rappard spreekt. Naast hem van links naar rechts de wethouders Potters en De Ronde, secretaris Sloot en de wethouders Killian en Oostlander. Links de raadsleden Romijn (nu - 1995 - wethouder), De Krey, Eikelenboom, De Nijs.

trap werd vernieuwd, niet voor het laatst. De raadzaal, met trouwfunctie, ging naar de begane grond noordzijde, waarvoor veel breek-, funderings- en stutwerk nodig was. Een historische breuk: bijna 400 jaar had de raad vergaderd op de eerste etage.
Ook in een ander opzicht was 1977 een breuk met het verleden. Na zes eeuwen kwam er een einde aan de combinatie stadsbestuur en rechtspraak.

Het stadhuis in 1994.

HET STADHUIS DE BINNENSTAD UIT

'Een zwart gat'.

De grootste breuk met het verleden moest toen nog komen. Het idee van nieuwbouw, dat in 1977 zo vergeten leek, werd in 1988 weer opgepakt. De aanleiding was een algehele bezuinigingsoperatie. Het centraliseren van de gemeentelijke huisvesting - op dat moment al verspreid over zes panden - zou grote besparingen in de exploitatie kunnen opleveren. De overbodig geworden panden zouden te gelde gemaakt kunnen worden.

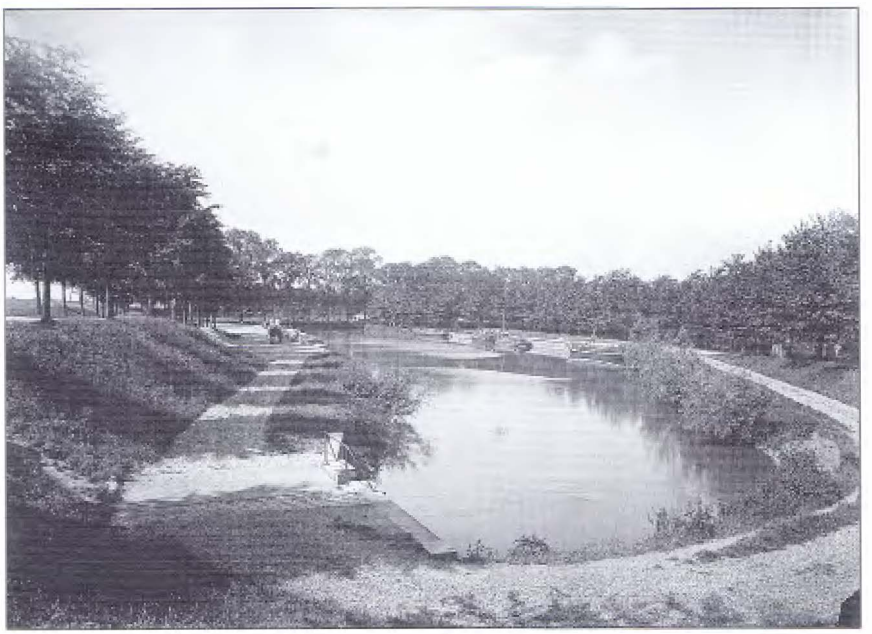

Kom van de Schelluinse Vliet rond 1900. De Kom deed dienst als haventje voor scheepjes uit de Alblasserwaard. In de jaren zestig gedempt.

Er werden vijf locaties onderzocht. Het bebouwen van de Groenmarkt met handhaving van het stadhuis en het pand Groenmarkt 1, onderling verbonden met luchtbruggen. Verder werd nieuwbouw op de Kleine Landtong overwogen, in de Zusterstraat/Revetsteeg, op de plaats van de Johanneskerk aan de Nieuwe Hoven, en in de Kom van de Schelluinsevliet.

B & W kozen voor de laatste mogelijkheid. De gemeenteraad ging daar in september 1988 geheel in mee, op één raadslid na, B. van 't Land, de fractievoorzitter van de PvdA, die het vertrek van het stadhuis uit de binnenstad bestempelde als het 'achterlaten van een zwart gat'.*

* Vreemd genoeg overwoog niemand het Kazerneplein meer als mogelijkheid in de binnenstad, terwijl daar, naast het nieuwe politiebureau, toch genoeg ruimte was.

Bezuiniging was niet de enige reden voor centralisatie. Ook de ondoelmatige bedrijfsvoering, de slechte toegankelijkheid en de publieksonvriendelijkheid speelden een belangrijke rol. Dat gold voor de gespreide locaties, en dat gold zeker voor het stadhuis zelf. De sombere hal was te klein voor het geven van informatie en voor de presentatie van plannen. Alle gebouwen straalden een sfeer uit die niet meer paste bij een organisatie die klantgericht en open wilde werken.
Intussen bleef de ruimte een probleem. Door toename van het aantal deeltijdbanen, door reorganisaties en door verkoop van het pand Grote Markt 16, was de gemeente in 1989 gedwongen een door velen verfoeide tijdelijke aanbouw te zetten over de volle breedte van de achterkant van het stadhuis. De inmiddels vrijgekomen Walschool aan de Volksweerbaarheid kon in 1991 een aantal ambtenaren opnemen.

Jan Decker (1947) studeerde bouwkunde aan de HTS en de Academie van Bouwkunst in Maastricht. Hij ontwierp onder andere het DSM-hoofdkantoor in Heerlen, het nieuwe stadhuis van Breda, het laboratorium van Shell in Amsterdam, het gemeentehuis van Nieuwerkerk aan de IJssel, en de 240 woningen in witte kalkzandsteen en het winkelcentrum van 'Het eiland' in Laag Dalem in Gorcum.

Nieuwbouw in de Kom

De besluitvorming rond de nieuwbouw vlotte in het begin niet erg. Pas in 1992 werden knopen doorgehakt. De combinatie van stadhuis met bibliotheek, waar een tijdlang aan gedacht was, liet men los. De omvang van het stadhuis werd bepaald op 8000 m^2 vloeroppervlak, met de mogelijkheid om er later nog 1000 m^2 bij te bouwen. Voor de bouw richtte de gemeente een commanditaire vennootschap op samen met Heijmans Projectontwikkeling in Rosmalen. Deze CV Stadhuisplein zou ook de overige in dit gebied geplande kantoren moeten ontwikkelen, inclusief de infrastructuur.
En er werd een architect gekozen. Geen prijsvraag met meerdere plannen zoals 135 jaar geleden, maar, na een oriëntatie op architectenbureaus, een directe voorkeur voor Jan Decker van het Heerlense bureau AGS, in wie men vertrouwen had. Er kwam een stedebouwkundig plan voor de Kom en omgeving. Het stadhuis ligt hierin centraal aan een groot, naar de binnenstad toe open plein. Het 'scharniert' daardoor tussen oud en nieuw. Langs het plein loopt de verlegde Banneweg, een van de belangrijkste invalswegen van de stad.

Verrassend snel verrees toen het nieuwe stadhuis. De eerste paal werd op 18 december 1992 geslagen en in april 1994 werd het nieuwe gebouw in gebruik genomen: door de raad, door de ambtenaren, en door het publiek. Het kostte inclusief de inrichting *f* 23 miljoen. Dit geld, zo zei burgemeester IJssels later, is 'niet besteed aan luxe, maar aan degelijkheid; niet aan protserigheid, maar aan een positieve uitstraling en publieksopvang'. Geen praalvertoon of weelde dus.

Het forse gebouw bestaat uit tweeëneenhalve vleugel van vier lagen waarvan de bovenste twee aan de buitenkant gedeeltelijk door kolommen worden

Het poortachtige kunstwerk 'Luchtkasteel' van Eric Claus (Haarlem 1936), dat voor het nieuwe stadhuis staat, is geïnspireerd op het wapen van Gorcum.

Plattegrond van het nieuwe stadhuis.
1. entree
2. receptie/informatiebalie
3. informatiehoek
4. hal
5. balie burgerzaken
6. balie overige dienstverlening
7. balie sociale zaken
8. sociale zaken
9. spreekkamer sociale zaken
10. aanvoer goederen
11. raadzaal
12. trouwzaal
13. leeskamer raadsleden
14. kantoorruimte
15. installaties
16. stadhuisplein

gedragen. Een vijfde laag met daarboven de technische installaties heeft een opvallend dak in de vorm van een golf, symbool van de relatie van Gorcum met het water. De ronde raadzaal en de trouwzaal liggen tussen de vleugels in, en worden ermee verbonden door een schuin oplopend glazen dak. Daaronder is de grote hal, die fungeert als overdekt plein, een voortzetting van het Stadhuisplein. Op de eerste etage zijn de kamers van burgemeester, wethouders en secretaris, vergaderruimten en een bedrijfsrestaurant. Op een deel van de begane grond en op de tweede, derde en vierde etage hebben circa 250 ambtenaren hun werkplek. Het stadhuis herbergt alle ambtenaren met een bureaufunctie, ook die van wat vroeger Gemeentewerken heette. Alleen het stadsarchief in de Molenstraat bleef in de binnenstad achter.

Het nieuwe stadhuis in 1995. Voorgevel.

De architectuur van het nieuwe stadhuis is moeilijk in een stijlbegrip te vangen, zoals dat voor veel naoorlogse openbare gebouwen het geval is. Tijdloos en klassiek kun je het niet noemen. Wel dynamisch, met zijn veelheid van vormen, materialen en kleuren. Iedere kant heeft zijn eigen gezicht. Twee gevels zijn gedeeltelijk in stucwerk uitgevoerd en hebben, zelfs binnen één gevel, zeer verschillende raampartijen. De hele achterkant is in baksteen. Toch is het totale beeld harmonieus en luchtig.

Het stadhuis biedt goede faciliteiten voor de gemeentelijke organisatie. De grote hal, met zijn publieksbalies en informatieruimten, heeft een open sfeer

voor het publiek. Door de hal en door de omloop op de eerste etage, die ook voor exposities wordt gebruikt, is het bovendien een ontmoetingsplaats zoals zijn voorgangers aan de Grote Markt dat nooit hebben kunnen zijn.

De grote hal met de publieksbalies tijdens de familiedag in september 1994.

De ronde raadzaal is aan de achterkant.

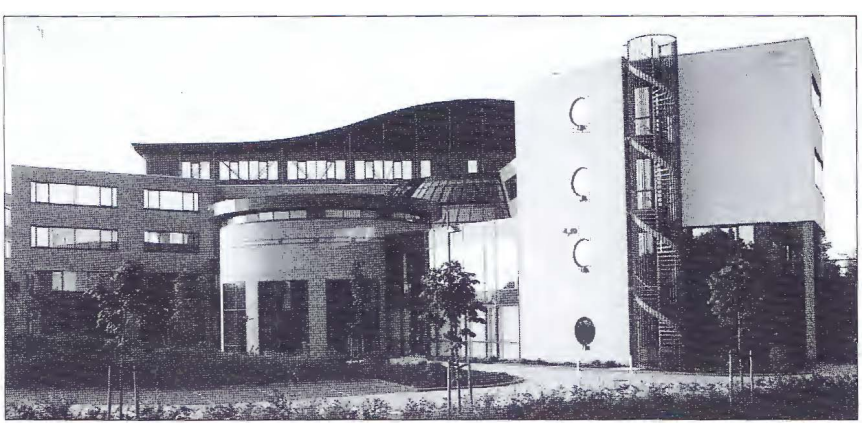

NIEUWE FUNCTIES VOOR HET OUDE STADHUIS

De identiteit van de stad

Wat te doen met de achter te laten panden? Voor de meeste lagen goede bestemmingen voor de hand: bibliotheek, winkels, kantoren en woningen. Voor het stadhuis aan de Grote Markt ging het om de identiteit van het stadshart en dus van Gorcum zelf. Om die niet te verliezen en geen 'zwart gat achter te laten' was een publieke en publieksaantrekkende functie noodzakelijk. Verhuur aan 'instellingen', waar men in 1988 nog aan dacht, zou dat gat onvoldoende vullen.

De bestemming museum diende zich als mogelijkheid aan. Gorcum had sinds 1912 een museum in het fraaie zestiende-eeuwse huis 'Dit is in Bethlehem', Gasthuisstraat 25. Aanvankelijk was het, met een oudheidkundige collectie, van de Historische Vereniging 'Oud-Gorcum'. Sinds 1980 had de gemeente het in eigendom en beheer. Het museum liep goed, maar het pand had maar zeer beperkte ruimte, en was met zijn steile trapjes moeilijk toegankelijk. Bovendien was er in de stad een groot gebrek aan expositieruimte voor beeldende kunst. B & W zagen de unieke kans en bestemden het stadhuis tot vernieuwd en vergroot stedelijk museum, te combineren met de artoteek, het kantoor van de VVV/ANWB, en een museumcafé. Ook de mogelijkheid voor

De entree van het verbouwde stadhuis doet in niets meer denken aan de naargeestige hal van vroeger. Op de voorgrond een kunstwerk van Jan van Munster, links de VVV/ANWB.

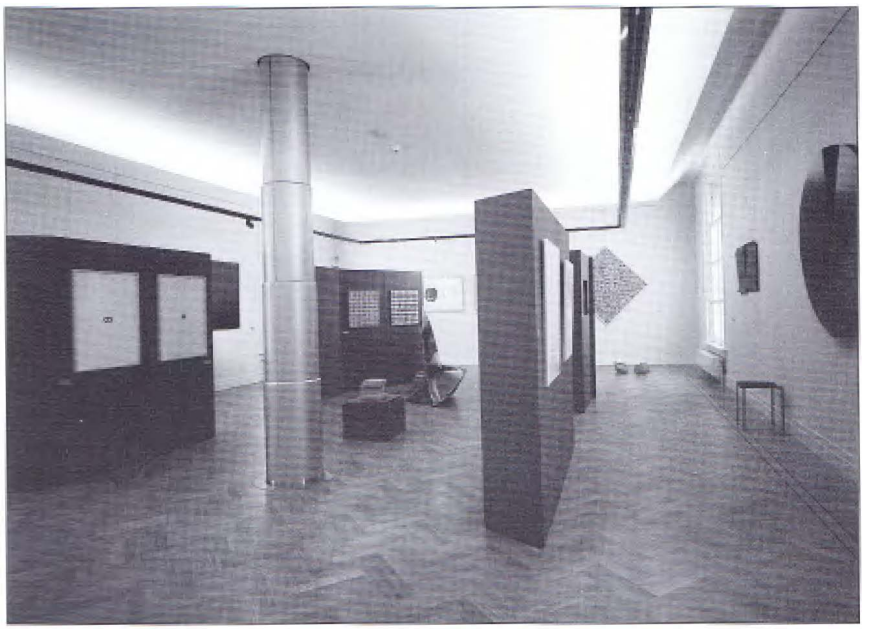

De nieuwe functie van het oude stadhuis. Zuidvleugel tweede etage. Een deel van de Stadscollectie met werk van kunstenaars van de 'Gorcumse School'.

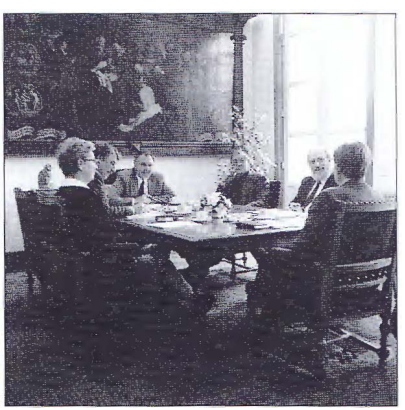

B & W vergaderen voor het laatst in de burgemeesterskamer in het oude stadhuis. Van links naar rechts wethouder Voorsluijs, secretaris Cerutti, burgemeester IJssels, de wethouders Romijn, Bosman en Ten Cate (1994).

trouwen werd opengelaten.
De beheerscommissie van het museum 'Dit is in Bethlehem', hoewel enthousiast voor verhuizing, had bezwaar tegen de combinatie met een museumcafé en met een incidentele trouwfunctie, en was bang dat er te weinig museumruimte over zou blijven. B & W kwamen aan de bezwaren tegemoet door de zolderetage van het oude stadhuis erbij te betrekken, en daarmee het museale vloeroppervlak te vergroten. Dit hielp niet, de beheerscommissie bleef tegen. De gemeenteraad volgde echter op 31 maart 1994, na uitvoerige discussie, het college van B & W.

'Gorcums Museum, voorheen stadhuis'
Voor het nieuwe leven van dit 135 jaar oude gebouw was een ingrijpende verbouwing nodig. Het architectenbureau Duinisveld uit Dordrecht maakte een plan, dat uiteindelijk begroot werd op *f* 3,1 miljoen. Een groot bedrag, maar het college koos voor kwaliteit en duurzaamheid. Ook de raad liet zich overtuigen en ging op 25 augustus akkoord.
De verbouwing startte in september 1994. Het inwendige, waaraan in de loop van de tijd zoveel was verspijkerd dat daar nu echt 'niets meer aan te verknoeien' was, werd vrijwel geheel gesloopt. Door een grote hal op de begane grond, met links de balies van de VVV en rechts het museumcafé, kom je nu

De Stadscollectie bevat hedendaagse beeldende kunst van Gorcumse kunstenaars, zoals het formele en geometrisch-abstracte werk van de 'Gorcumse School': Marinus Boezem, Arie Brinkman, Sjoerd Buisman, Ad Dekkers, Ewerdt Hilgemann, Joke van Kerkwijk, Ad de Keijzer, Jan van Munster, Peter Struycken, Rob Veenendaal en Paul van de Vliet.

via een alweer geheel vernieuwde trap in ruime museumzalen op de verdiepingen. Op de eerste etage zijn de vroegere burgemeesters- en secretariskamer samengevoegd tot een grote zaal met Gorcumse schilderkunst uit de Gouden Eeuw, die ook als auditorium en als trouwzaal gebruikt wordt. Daarnaast is de artoteek en aan de noordkant een zaal voor wisselende exposities. De tweede etage biedt plaats aan de historische collectie en aan de Stadscollectie. Op de zolder is een van het daglicht afgesloten prentenkabinet en kantoor- en vergaderruimte. Met klassieke materialen (glas, marmer, parket, staal) is binnen een eigentijdse vormgeving bereikt. Aan de buitenkant werden alleen de voor- en achterdeur vernieuwd, en kreeg het dak van de zuidvleugel ramen. Verder veranderde er niets. Dat op de verdiepingen een aantal ramen van binnenuit is geblindeerd, valt nauwelijks op.

Op 14 juni 1995 werd het nieuwe Gorcums Museum door staatssecretaris voor cultuur A. Nuis geopend. In het prentenkabinet besteedde een tentoonstelling onder de naam 'Het Gorcums Museum, voorheen stadhuis' aandacht aan het steeds veranderende gebruik van het stadhuis vanaf 1860. De andere openingsexpositie liet werk zien van de internationaal bekende 'energiekunstenaar' Jan van Munster (Gorcum 1939). De combinatie van dit schitterende moderne werk met kunst uit vroeger tijden en historische objecten

Eerste etage met zicht op een deel van de historische collectie en op de openingsexpositie van Jan van Munster.

heeft zijn parallel in het gebouw zelf, dat met zijn negentiende-eeuwse buitenkant en zijn nieuwe interieur, èn met zijn nieuwe bestemmingen, ook in de toekomst een monument van burgertrots kan blijven.

Het oude stadhuis, met een lint 'ingepakt', op de dag van de opening van het Gorcums Museum.

BIBLIOGRAFIE EN VERANTWOORDING

Belangrijkste geraadpleegde literatuur:

Blécourt,A.S. de, - N.Japikse, *Klein plakkaatboek van Nederland.* Groningen/Den Haag 1919.
Bruch, H., *Middeleeuwsche Rechtsbronnen van Gorinchem,* Utrecht 1940.
Busch, A.J., *Gorinchem in bedrijf.* Alphen aan den Rijn 1992.
Busch, A.J., verspreide artikelen over burgemeesters, Hoofdwacht, schilderijen, patriotten, huisvesting van de rechtscolleges, stadhuis.
Deursen, A. Th. van, *Mensen van klein vermogen. Het 'kopergeld' van de Gouden Eeuw.* Amsterdam 1992.
Dijk, R.F. van, artikel over burgerwacht in Gorcum, manuscript, 1992.
Emck Wz., W.F., *Kroniek van Gorinchem. Geschiedkundige en andere aanteekeningen in chronologische volgorde, 1230 - 1927.* Gorcum 1929.
Emck Wz.,W.F., *Oude namen van huizen en straten in Gorinchem.* manuscript, 1924.
Fox, J., 'De ontwikkeling van Gorinchem's stedelijke autonomie in de middeleeuwen'. *Holland* 1969, p. 165 - 177.
Goch, H.A. van, *Van Arkel's Oude Veste. Geschied- en oudheidkundige aanteekeningen betreffende de Stad Gorinchem en hare voornaamste gebouwen en instellingen.* Gorcum 1898.
Goch, H.A. van, *Een en ander over de Gorkumsche schuttengilden en hun doelen.* z.p. 1933.
Groningen, C.L. van, *De Alblasserwaard.* Zeist/Zwolle, De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst 1992.
Hedendaagsche Historie, of Tegenwoordige Staat van alle Volkeren; XV, Amsterdam, 1744.
Heijden, E.J.J. van der, - B.H.D.Hermesdorf, *Aantekeningen bij de geschiedenis van het oude vaderlandse recht.* Nijmegen/ Utrecht 1958.
Jansma, T.S., 'Holland en Zeeland onder de Bourgondische hertogen. 1437-1477'. In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden.* III Utrecht, 1951, p. 313 ev.
Jappe Alberts, W., *De middeleeuwse stad.* Bussum 1973.
Kemp, A., *Leven der Doorluchtige Heeren van Arkel ende Jaarbeschrijving der stad Gorinchem, Heerlijkheijd, ende Lande van Arkel, onder desselfs Heeren, ook onder de Graven van Holland, tot den Jare 1500.* Gorcum 1656.
Kieft, C. van de, 'De stedelijke autonomie in het graafschap Holland gedurende de middeleeuwen'. *Holland,* 1969, p.98 - 104.
Labouchère, G.C., 'Aanteekeningen over monumenten te Gorinchem, Schelluinen, Woudrichem, Loevestein en Zalt-bommel', *Oudheidkundig Jaarboek,* derde serie, 11 (1931) 41 - 126.
Slechte, C.H. en N.Herweijer, (red.), *Het waagstuk. De geschiedenis van waaggebouwen en wegen in Nederland.* Amsterdam 1990.
Stamkot, Bert, artikelen over het stadhuis in de reeks *'... En Gorcum rijst van ver..',* Kompas Aktief 3 mei 1994, 14 febr. 1995, 18 febr. 1995.
Vrankrijker, A.C.J. de, *Mensen, leven en werken in de Gouden Eeuw.* 's-Gravenhage 1981.
Westra, Frans, *Nederlandse ingenieurs en de fortificatiewerken in het eerste tijdperk van de Tachtigjarige Oorlog, 1573 - 1604.* Alphen aan den Rijn 1992.
Woud, Auke van der, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798 - 1848.* Amsterdam 1987.
Zeegers, Gerda en Irmin Visser, *Kijk op stadhuizen.* Amsterdam/Brussel 1991.
Zomeren, Cornelis van, *Beschryvinge der stadt Gorinchem, en landen van Arkel.* Gorcum 1755.

Verder bood het stadsarchief een schat aan informatie: in vroedschapsresoluties, rekeningenboeken, bestekboeken, jaarverslagen van de gemeente Gorcum, handelingen van B & W en raad, archief van gemeentewerken en diverse correspondenties. Voor de vindplaatsen verwijs ik naar een geannoteerd exemplaar van mijn boekje in het stadsarchief.

COLOFON

'Niet uit zucht tot praalvertoon of weelde' is het derde deel in de Gorcumse Monumentenreeks, uitgegeven door de Stichting Merewade te Gorcum. In de reeks verschijnen publikaties over Gorcumse monumenten in de ruimste zin van het woord.
Reeds eerder verschenen:
- 'Honderd jaar schutten', door T. de Nijs (1993);
- 'Grote Kerk en Toren', door A.J. Busch (1994).

Drs. C.J.M. Cerutti-Uijen (Nijmegen 1943) studeerde Nederlandse Taal- en Letterkunde aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en Algemene Taalwetenschap aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Woont sinds 1989 in Gorcum. Is bestuurslid van de Stichting Stadsherstel Gorinchem en van de Stichting Merewade.

De Stichting Merewade (Postbus 548, 4200 AM Gorcum) werkt onder auspiciën van de Stichting Stadsherstel Gorinchem (SSG).

Vormgeving, druk en afwerking zijn verzorgd door Snep Offset B.V. te Gorcum, welk bedrijf de uitgave ook steunde.

De gemeente Gorcum heeft van deze uitgave een groot aantal exemplaren besteld, waardoor de omvang van dit deeltje kon worden uitgebreid en de illustraties deels in kleur konden worden uitgevoerd.

Illustraties:
- Stadsarchief Gorcum
- Gorcums Museum
- Marcel Köppen fotografie Gorcum
- Foto Jos Waltheer Gorcum
- Foto Van Aartrijk Gorcum
- Gemeentearchief Rotterdam
- Iconographisch Bureau Den Haag
- Particuliere collecties.

STADHUIZENROUTE

Stadhuisplein
Gorcums huidige stadhuis (Stadhuisplein 1, tel. (0183) 659595), in gebruik genomen in april 1994. Het stadhuis is dagelijks geopend van 8.00 tot 18.00 uur en op donderdag bovendien van 18.30 tot 20.00 uur (gesloten op zaterdag en zondag). Een bezoek aan de hal is de moeite waard. Op de eerste etage zijn meestal exposities. Wel dient men zich eerst te melden bij de informatiebalie.

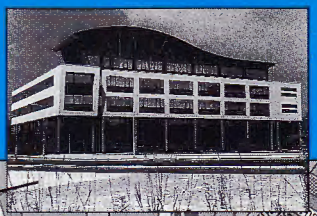

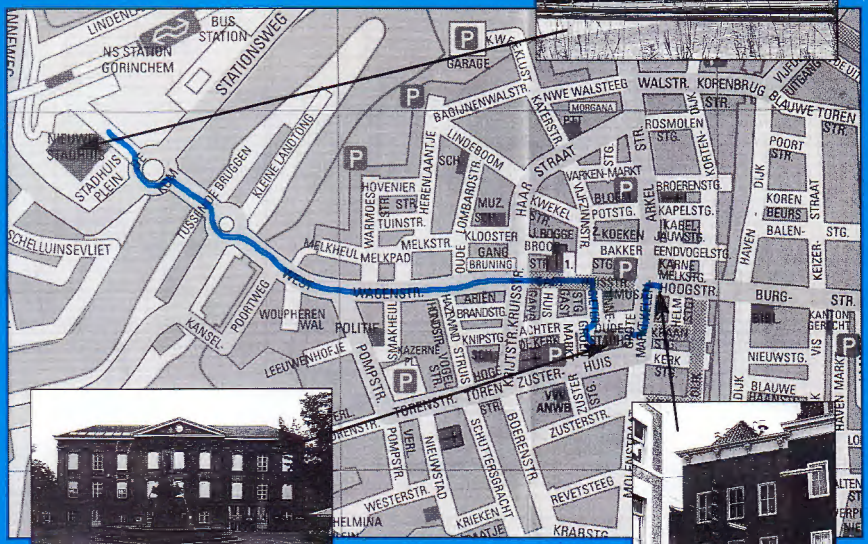

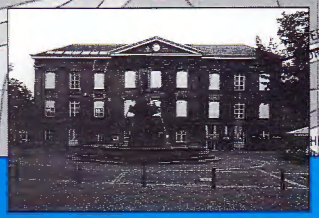

Grote Markt
De locatie van Gorcums stadhuizen vanaf 1437 tot 1994 op de Grote Markt (thans nr. 17). Het van 1860 tot 1994 in gebruik geweest zijnde stadhuis is na een grondige verbouwing van het interieur, sinds juni '95 Gorcums Museum in combinatie met de artoteek, het kantoor van de VVV/ANWB en een museumcafé. Het kantoor van de VVV/ANWB is dagelijks geopend van 9.00 tot 17.00 uur en op zaterdag van 9.00 tot 14.00 uur (gesloten op zondag). Het Gorcums Musem is geopend op dinsdag t/m zaterdag van 10.00 tot 17.00 uur en op zondag van 11.00 tot 17.00 uur (gesloten op maandag). Telefoon Gorcums Museum (0183) 632821.

Hoogstraat
Op deze plaats (thans Hoogstraat 2, modehuis Hamberg) heeft het oudst bekende stadhuis van Gorcum gestaan (zie pagina 7).

De Stichting Stadsherstel Gorinchem (SSG) zet zich sinds 1976 in voor het behoud en herstel van Gorcums historische binnenstad door:
- restauratie van vervallen panden;
- in actie te komen bij bedreiging van de binnenstad;
- het geven van adviezen bij restauratie en renovatie;
- het uitgeven van publikaties over monumenten.